

A TABÁNI SZARVAS-HÁZ

A régi Tabán kevés megmaradt épületeinek egyike a 20. században többször is inkább csak a véletlen szerencsének köszönhetően menekült meg a lebontástól. Az ódonnak érzett házat a késő 19. századtól számos legenda övezte. Tartották róla, hogy Mátyás király vadászlakának vagy vadászai lakának helyén áll,¹ hogy a 18. század elején vagy közepén épült,² hogy Szarvas néven fogadó volt és már a 18. században,³ hogy egy fegyverkovács hűtlen feleségét az udvari kútba ölte,⁴ hogy Kisfaludy Károly és Bajza József ide tértek be esténként sörözni Virág Benedeknél tett látogatásaik után,⁵ hogy lakott benne Déryné Széppataki Róza és Kántorné Engelhardt Anna⁶ és hogy itt volt Nagysándor József vagy Aulich tábornok főhadiszállása Buda ostromakor.⁷

Tudni annyit tudtunk csupán, hogy a Budán 1810-ben elrendelt építési engedélyezésre beadott egyik legkorábbi terv e ház bővítésének terve, amelyen a mai épület felét—két-harmadát már állóként rajzolták meg. (4—5. kép)

Magam 1995-ben írtam róla építéstörténeti dokumentációt⁸ és ezzel párhuzamosan alapos felmérése is megtörtént,⁹ majd a következő évben utcai homlokzatainak felújítása alkalmat teremtett a szondázáson valamivel túlmenő falkutatásra.¹⁰ A kutatás nem terjedhetett ki a folyamatosan lakott épület belső tereire, illetve udvari homlokzataira. Az építéstörténet alább jelzett vagy nem jelzett, legtöbb bizonytalan pontját belső falkutatás és ásatás tisztázhatná.

A VÁRVÉDELMI ÖVEZET SZŰKÍTÉSE

— A TELEK KIMÉRÉSE ÉS HASZNÁLATBA ADÁSA

A budai vár 1686-os visszafoglalása után a várat övező terület a várlejtő aljáig, de a nyugati és déli oldalon ennél jóval szélesebb sávban, katonai igazgatás alatt maradt: az erődítési terület (a *Fortifications-* vagy *Glacis-Gründe*) részét képezte. Ezt az Udvari Haditanács 1752-ben is megerősítette, amikor elrendelte a várvédelmi övezet pontos határának kitűzését, azaz kijelöltette az úgynevezett védelmi vonalat (*Demarkations-Linie*). Ezen belül — a vár védműveitől lövésnyi távolságra — mindenféle építkezést tiltottak. Az 1752-es védelmi vonal a Tabán felől nagyjából az Ördög-árok, azaz a mai Krisztina körút vonalában húzódott, noha a gyakorlatban például a tabáni plébániatemplom környéke folyamatosan lakott volt.

Déli irányból a várat nem is lehetett megközelíteni. A feljutáshoz a Fehérvári-kapu vagy a Vízi-kapu felé kellett kerülnie mind a fehérvári országúton, azaz a mai Gellért fürdő táján elhelyezkedő vámháztól a Duna-parton, majd a mai Döbrentei utca vonalában érkezőknek;

mind pedig a Pestről a repülőhídon, majd a hajóhídon átkelőknek. A repülőhidat ugyanis az első (mai) Belvárosi plébániatemplom — Rudas fürdő átkelési vonaltól az 1720-as években északabbra hozták: a mai Deák Ferenc utca — Ybl Miklós tér vonalra, és ugyanezekben a pontokon állították fel az 1760—1770-es évek fordulójától (1767?) a repülőhid helyébe lépő hajóhid hídfőit is.¹² Amikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet Budára, a királyi palota épületegyüttesébe helyezte át, elodázhatatlanná vált egy új, déli várkapu nyitása: a neve szerint is Új kaput (*Neues Thor*) a Buzogány-torony és a déli nagyrondelta között törték. Kiépítése, amivel állandó jelleget nyert, 1787-ben történt. Mai formáját és Ferdinánd-kapu nevét 1838-ban nyerte. E kapuhoz egyenes vonalban vezető, széles, két oldalról fasorral szegélyezett kocsiutat alakítottak ki a várlejtőn, amely így a mai Szarvas térről indult — kijelölve azt az irányt, amelyhez házunk Váralja utcai szárnyát igazítják majd. (1—3. kép)

A vár nyugati oldalán elterülő nagy hadügyi igazgatás alatt álló területekből először 1769-ben adtak ki telkeket, létrehozva így a későbbi Krisztinaváros magját. Az itt építkezőknek azonban még úgynevezett bontási reverzálist (*Demolitions-Revers*) kellett adniuk, vagyis arra kellett kötelezniük magukat, hogy ha a várvédelem szempontjai úgy diktálják, saját költségükön lebontják házukat és még a bontási anyagot is elszállítják.

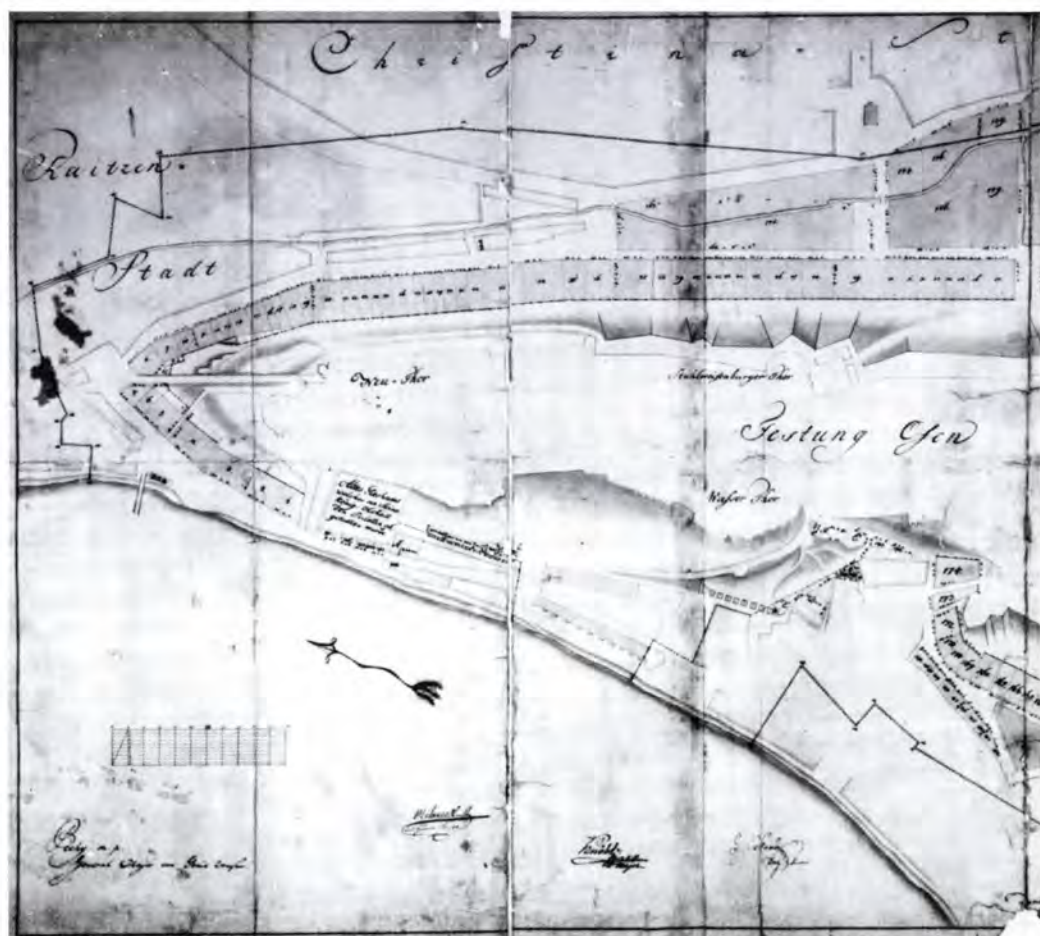
Másfél évtizeddel később, 1784-ben, II. József császár rendelte el, hogy a várlejtő legalsó sávjából körben mérjenek- és osszanak ki egy teleksort és ezt adják át a városnak, amelynek gondoskodnia kell arról, hogy a telkek beépítését pontosan szabályozó tervek szerint tartós és csinos (*solide und schicksame*) házak épüljenek rajtuk. A császár célja bizonyosan nem az volt tehát, hogy a telkek használatba vevői a kényszerbontás árnyékában ideiglenes épületeket rójanak össze. Ellenkezőleg, úgy tűnik, elsősorban a kormányhivataloknak a budai várba költöztetésével Budára települt hivatalnoki kar felső rétegének kívánt lehetőséget biztosítani jó fekvésű telkekhez jutáshoz és építkezéshez. Ez azonban, úgy gondolom, csupán a várlejtő északi karéján, a Bécsi-kapu alatti részen alakult valóban így.

A császári rendeletnek megfelelően kijelölt 115 telket, az úgynevezett Glacis-telkeket, szabályos négyszög alakúnak, átlagosan 25 öl mélységűnek, 152—20—25 öl utcai szélességűnek tervezték; a tabáni nemritkán 20—25—30, sőt 10 négyszögöles átlag telekmérethez képest óriásiaknak tehát. Az építkezőknek négyszögölenként évi egy krajcár telekadót (*Grundzins*) kellett volna fizetniük az erődítési pénztárba (*Fortifications Kassa*), ezt azonban a császár 1786-ban elengedte.¹³

A Glacis-telkek számozását — és ez valószínűleg a kimérés sorrendjét is jelenti — a Tabán és a Viziváros (pontosabban a Halászáros) határán, a Duna-partra lemenő középkori eredetű déli cortina-fal és vízemelő bástya mellől a Tabán felé haladva kezdték el, és a 7. számú telekkel érkeztek az Új kapuhoz vezető út sarkára. Így az út túloldalán 8. számmal látták el a másik saroktelket — azaz a későbbi Szarvas-ház telkét —, amivel átfordultak a várlejtő nyugati oldalára. (1. kép) A tabáni adóösszeírásokban, amelyeket mindig az illető év november 1. és a következő év október vége közötti adóévre fektettek fel,¹⁴ 1788-ban jelentek meg először a Glacis-telkek használói — az első két adókönyvben igen zavaros módon.¹⁵ Közülük csupán egy esik a számunkra érdekes sarokrészre: a pótlólag, szám nélkül beírt Johann Huber polgári lakatosmester. Ő és örökösei ezután évtizedeken át a 7-es Glacis-telket, azaz az Új kapuhoz vezető út túloldalán fekvő telket bírták, házuk szembeszomszédai voltak.¹⁶ A többi Tabánba eső legjobb fekvésű és kiugróan nagy telket 1790 elejével

vették használatba: az 5-öst Johann Meindl borkereskedő, utóbb választott polgár (ő építette és fia alakította mai formájára a ma Semmelweis Ignác szülőházaként, illetve Semmelweis Orvostörténeti Múzeumként ismert házat),¹⁷ a 6-ost Andreas Höbentanz (erre a telekre építette később palotáját Popovic görögkeleti metropolita),¹⁸ a 8-ast (a későbbi Szarvas-ház telkét) pedig Johann Osztoics, akinek hamarosan nevére került a saroktelek bal oldali szomszédja is. A használatbavételt — lévén szó hivatalosan még sokáig hadügyigazgatás alatt álló területről — nem kísérte telekkönyvi bejegyzés.

1803-ban a budai tanács a városi mérnökkel, Friedrich Hainits-csal kimérette egy új utca határait az előváros eddigi szélső házsora és a Glacis-telek között a mai Alagúttól délre.¹⁹ Az utca az Új utca nevet kapta, később Attila utcának hívták, a mai Attila út elődje tehát. Ezen a helyszínrajzon látható, hogy szemben az eredeti szándékkal, a várlejtő déli karéjára eső eleve is sokkal nagyobb telkek kivételével az Új utcára néző Glacis-telek a kimérésüktől eltelt rövid idő alatt már feldarabolódtak, méreteik a tabáni átlag telekméretek felé

I. kép. Báró Rochepine és gróf Raville mérnök őrnagyok:
Az új demarkációs vonalat rögzítő helyszínrajz a Glacis-telekkel, 1810–1813.
Részlet, BFL, XV.16.a.203/35

közelítettek. Az Új utca viszonylag kései kitűzése arra is utal, hogy a Glacis-telkekre épülő házak eleinte a vár felé néztek, főbejárataik a Váralja utcáról nyíltak.

Az 1800-as évek elejétől a telkekért a tanácsnak is kellett adót fizetni, és ez a továbbra sem hivatalos tulajdonjog megerősödését jelzi. Ennek az addig csupán a lapszélre írt tételnek 1804/05-től az adóösszeírásokban külön rubrikát is nyitottak (*Allgemeiner Beitrag von Glacis Häusern*). Ennek összege a tabáni Glacis-telkek után 1.30 vagy 2 forint volt, csak a kiemelkedően nagy és jó fekvésű telkek után kellett 3 forintot fizetni. Ennyit a Tabánban Meindlön és Popovics püspökön kívül csupán Johann Osztoics két telkére róttak ki egyenként.

Az 1810. szeptember 5-i nagy tabáni tűzvész arra indította a katonai főparancsnokságot, hogy az 1752-ben kitűzött védelmi vonal (azaz a város és a hadiigazgatás alatti terület határának) módosítását javasolják annak érdekében, hogy a korábbi várvédelmi övezet már beépült területeit hatékonyan elválasszák az erődítményektől, így biztosítva az utóbbiak körüljárhatóságát és megfelelő távolságát a gyúlékony polgári épületektől. Ezzel kapcsolódott össze a kitűzendő új demarkációs vonalon kívül eső területeknek a hadügyigazgatástól való elcsatolása és városi joghatóság alá helyezése. A tűzvész után kevesebb mint

2. kép. Petrich András – Richter Antal Fülöp – Schmid János: Buda a Gellérthegyről, 1817.
Kézrel színezett rézmetszet, részlet, MNM, TKCs, T. 1169

két héttel keltezték azt a főparancsnoki rendeletet (*General Kommando Verordnung*), amely katonai politikai bizottságot (*militärisch-politische Commission*) hozott létre e belső telekhatárok, azaz a vár új védelmi vonalának (*neue Demarkations-Linie*) megállapítására. A bizottság 1813-ra tett javaslatot, amelyet 1816-ra fogadott el az udvari haditanács, de a számos térképváltozatból következtethetően még 1818-ban is lázasan dolgoztak a részletek kimunkálásán. Végül 1819. március 10-én adták ki azt a császári leiratot, amely érvénybe léptette az új védelmi vonalat és az azon kívüli területeket tanácsj joghatóság alá rendelte. Az új védelmi vonalat nagyjából a Glacis-telkek belső, lejtő felőli telekhatárán húzták meg, ezzel tehát a Glacis-telkek hivatalosan is a város részeivé váltak.

Ennek pontosan megfelelően, 1818/19-ben, azaz használatba vételük után mintegy három évtizeddel, jelent meg a városi adóösszeírásban a telekméret is az addigi Glacis-telkek immár teljes joggal tulajdonosának nevezhető személyek ne-

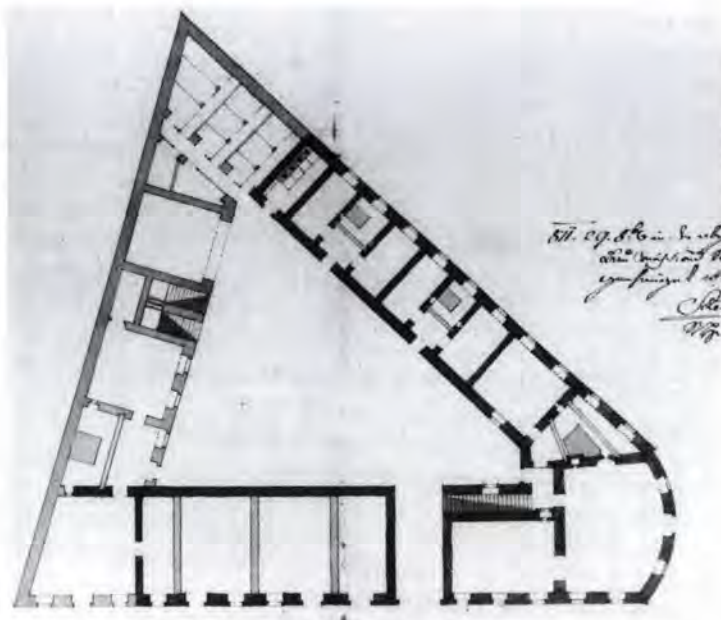
ve mellett, biztos jeleként annak, hogy a városi igazgatás alá került terület különleges jogállása megszűnt, és ettől fogva itt is beszédtek a városszerte szokásos összes adót. A Szarvas-ház telkének esetében az ekkor rögzített telekméret 393 négyszögöl volt, a telket az öttagú adóskálán a második osztályba sorolták.

3. kép. Varságh Jakab:
Kilátás a Tabáni-kapuból, 1836.
BTM, Kiscelli Múzeum

EGY TABÁNI SZERB TOBAK-DINASZTIA: AZ OSZTOICSOK GAZDÁLKODÁSA

A későbbi Szarvas-ház telkének használatba vevője, Johann Osztoics 1797-ben meghalt, négy nagykorú gyermeket hagyva maga után, két fiút: Cosmát és Michaelt és két lányt: Annát, a Szentendrére férjezett Cvetkovics Jánosnét és Stanikát, a Komáromba férjezett Buday Antalnét. Az idősebbik fiú, Cosma, még ugyanaz év végén meghalt, „circiter” 27 éves korában. Az apa négy évvel azelőtt, 1793-ban, másodszer is megnősült: elvette bal oldali Glacis-telki szomszédnőjét, a korábban Konstantin Kukától megözvegyült Julianna Otvinacint és oda is költözött annak házába. Az asszony azonban a következő évben meghalt, méghozzá gyermekágyban, mert 1794/95-ben már Johann Osztoics volt az Új utcai Glacis-ház (a mai Attila út 34. helyén) tulajdonosa is (ezt a telket a továbbiakban is így nevezem, míg szomszédját, a Szarvas-ház helyét, sarki Glacis-teleknek), és Johann 1797-es

4. kép. A ház bővítésének terve 1811-ből.

Részlet:

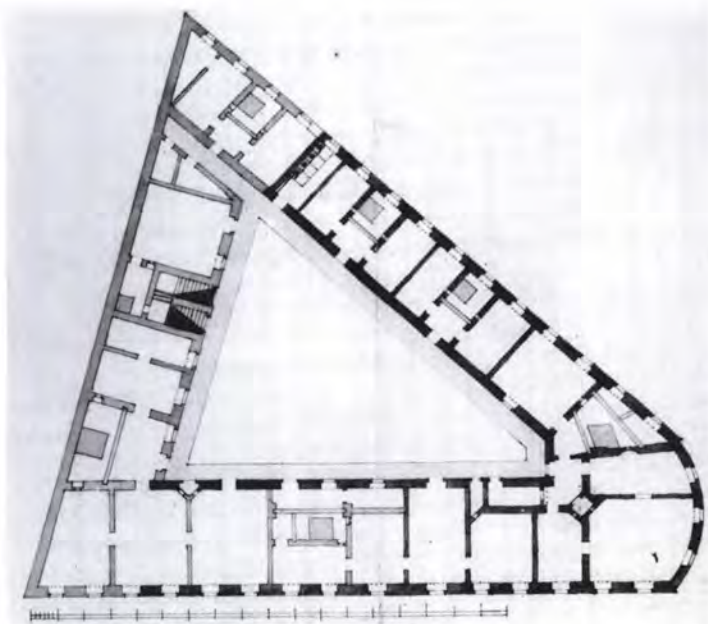
földszinti alaprajz.

BFL, XV.17.a.301/37

halálakor a felnőtt gyermekek mellett egy Katharina nevű egészen kicsi leány is maradt teljesen árván, aki csupán 1815-ben vált nagykorúvá, illetve ment férjhez, ami esetében nagyjából egybeesett. Ekkor lehetett lezárni Johann Osztoics hagyatékának elosztását. Ennek köszönhetjük, hogy a budai tanácsi iratok között fennmaradt egy nagy köteg olyan iratokból, amelyekkel a családtagok aprólékosan igazolták az árvaszék előtt, folyamatosan vezetett elszámolásokkal, illetve részben utólag beszerzett számlákkal, hogy mennyit költöttek kiskorú testvérük nevelésére, illetve örökrészének gondozására nagykorúvá válásáig.²⁰ Megőrződött néhány az apa halálakor a család vagyónáról felvett különlegesen érdekes inventárium és értékbecslés is számla-mellékleteikkel együtt. Főként e jellegzetesen egyoldalú iratanyagot az éves adóösszeírásokkal összevetve kell megpróbálnunk rekonstruálni a család gazdálkodását és életformáját, hogy azután ennek alapján próbáljuk megérteni: *mit és miért azt építtetett Johann Osztoics a sarki Glacis-telekre*; noha ezek a kérdések komikusnak tűnhetnek, ha azt tekintjük, hogy az általa emeltetett falak — a II. világháború pusztításaitól eltekintve — szinte teljes egészükben állnak maig.

Talán az építtető nagyapja az az Ivan / Jovan Osztoics *Kürschner*, akit 1714-es, illetve 1715-ös népességösszeírások felvételekor találtak először a városrészben; 1718-ban pedig teleklevélet állítottak ki neki egy házról, amelyet akkorra már egy ideje birtokolt. Feltételezem, hogy az ő két fia közül az egyik Misco Osztoics (Miško Ostojic²¹ görögkeleti vallású „szücs” (*Kirschner*) mester, aki — a családból elsőként — budai polgárjogot kapott 1742-ben, de aki nejevel, Máriával együtt már 1733-ban egy olyan házat íratott nevére, amelyet egy korábban vett üres telekre építtetett. Polgárjogának megszerzése után egy évvel egy üzletet vásárolt az országúton, ezt Johann Osztoics és öccse, Janikius (Janiki / Joaniki, illetve a német nyelvű iratokban néha Ignaz) 1787-ben írátták saját nevükre a szüleik után maradt örökségként. Mindkét fivér budai polgár és tanácsi szóhasználatlaltal *Kirschnermeister* volt.²² A testvéreket többször „Bojanovics úrnak”, „Bajanovics alias Osztoics”-nak ne-

5. kép. A ház bővítésének terve 1811-ből.
Részlet:
emeleti alaprajz.
BFL, XV.17.a.301/37

vezték, sőt egy ízben Johann fiát is „az ifjabbik Bojanovics úrnak” (*Herr Bojanovits der Junge*) mondták, és ez egy Bojan keresztnévű ősrre (dédapára?) kellene utaljon, akinek neve azonban végül mégsem ragadt meg apai névként leszármazottai vezetékneve mellett és aki, úgy tetszik, nem a Tabánban élt.²³ Johann Osztoics 1787-ben választott polgár, 1790-ben tabáni rác községi esküdt volt.²⁴ Ő — és még inkább kisebbik fia — járatos volt a német nyelvű adminisztrációban, öccse ellenben a német nyelvű iratokat is cirilicával írta alá.

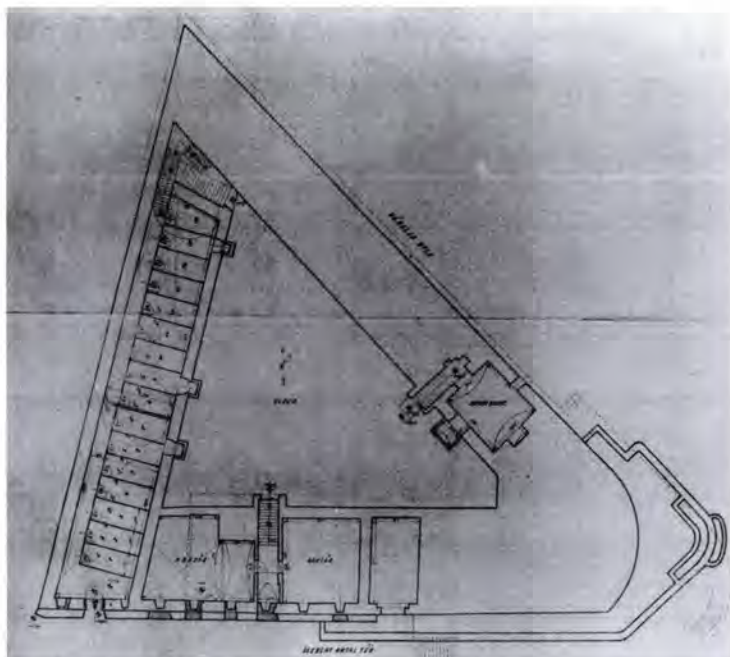
A Johann Osztoics után maradt teljes örökség tisztán 53.867 forintra rúgott. E tekintélyes vagyon alapjait nyilván a *Kirschner*-mesterség űzésével teremtették meg. E tevékenység pontosabb mibenlétéről két számla igazít útba: 1797-ben a Szarvas-ház elődéületéhez nem jelentős értékben asztalosszerkezeteket és hozzájuk tartozó vasalatokat készített két mester

6. kép. A ház bővítésének terve 1811-ből. Részlet: homlokzat.
BFL, XV.17.a.301/37

— egyikük a szembeszomszéd lakatos volt. Munkájuk Johann Osztóics halálakor még nem volt kifizetve, ezért számláik bekerültek a hagyatéki iratok közé.²⁵ E számlákban a házban lévő *Tobakh gwölb / Towag gewölb*-öt emlegetnek. A városi adminisztrációban következősen *Kirschner*-nek nevezett mesterek valójában tobakok voltak tehát. A *Kirschner/Kürschner/Pelzer* (illetve magyar megfelelőjük: a szűcs) prémek és gyapjas vagy szőrös bőrök felsőruha számára történő kikészítésével foglalkozik, míg a tobakok szörtelen bőrökkel dolgoztak, és a *Gerber*/tímár-ipar egyik ágát alkották. Sajátos technológiát alkalmazva kecske és juh bőrből állítottak elő különösen finom és jó minőségű bőrfajtákat: kordoványt, illetve szattyánt, elsősorban csizmák alapanyagául. A nyersbőr feldolgozásának szokásos előkészítő fázisai (áztatás-húsolás, meszezés-kopasztás) után ugyanis a mész maradványait kutyaurülék hozzáadásával készült lében való pácolással távolították el, majd a bőrt szömörce levelének őrleményéből forrázott lében cserezték. Ezt követte a bőr festése és fényesítése. (A városi adminisztráció által következősen használt megnevezés pontatlanságát egyrészt az okozhatta, hogy a tobak iparnak nincs német neve, a *Weißgerber* / fehér-tímár is olyan gyűjtőnév csupán, amelybe jobb híján a tobakok is beleérthetők; másrészt az, hogy a tobak-mesterek szőrrel, illetve gyapjúval együtt szokták volt venni a bőroket, részben mert ezek szakszerűtlen leválasztása megsérthette alapanyagukat a nyersbőrt, így ezt a műveletet jobb szerették maguk elvégezni; részben mert így a gyapjúval, illetve szőrrel maguk kereskedhettek tovább.)

A tobak-ipar üzése nagy mozgékonytságot és jelentős tőkét kívánt. Gyakorlásához ugyanis a mestereknek jó minőségű nyersbőrökről kellett gondoskodniuk. A kecskebőr beszerzése azért okozott gondot, mert Magyarországon a kecske tenyésztése soha nem volt különösebben elterjedt, és a 18. században vissza is szorult. A juhokról szólva a tobakokat a

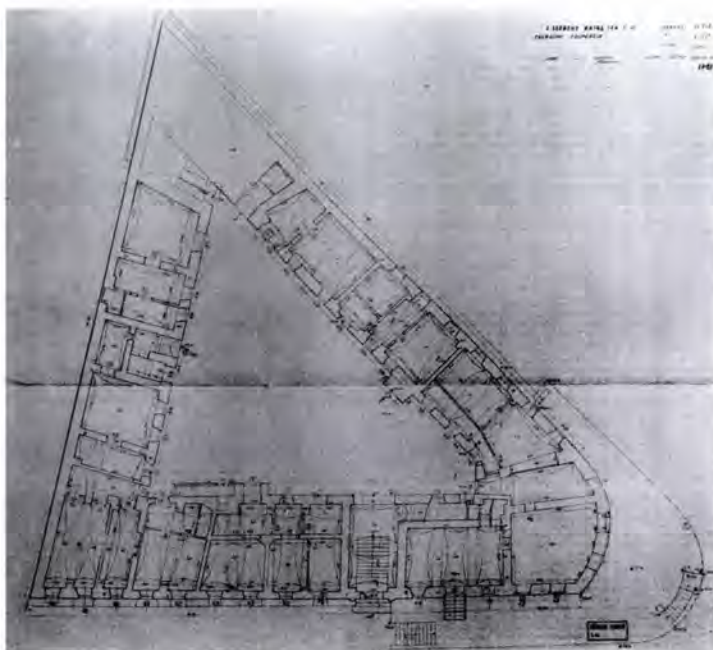

7. kép. Borsos László műterme:
A ház pincéinek
alaprājza 1951-ben.
KÖH, Tervtár, 01490

8. kép. Borsos László
műterme:

A ház földszinti
alaprajza 1951-ben.

KÖH, Tervtár, 01490

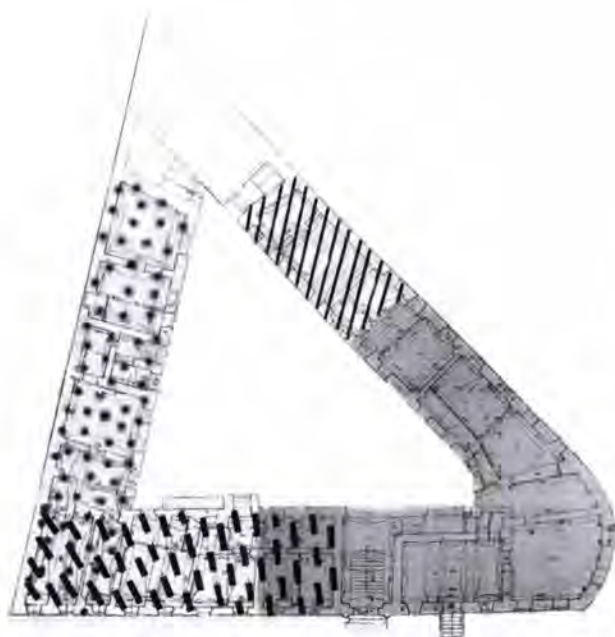
merinói fajta elterjedése sújtotta a 18. század második felétől kezdve. Ennek gyapja sokkal jobb minőségű ugyan, mint a régebbi racka fajtáé, bőre viszont sokkal gyengébb. A néprajzi irodalomból jól ismert veszprémi és székesfehérvári tobak-mesterek és legények ezért nagy délvidéki nyersbőr beszerző utazásokra vállalkoztak, és ilyenkor több ezer forint értékű készleteket vásároltak föl. A híresen nagy nyersbőr felhozataláról és kereskedelméről ismert Pest mellett az alapanyag-beszerzés talán kisebb problémát jelentett. Másrészt azonban a cserzőanyagként használt szömörce nem általánosan honos növény. Magyarországon két nagy előfordulási területe van: a Bakony, illetve a Duna kétparti hegyek meszes-karsztos lejtői. A tobak-mesterek uradalmi erdők szömörceszedési jogát árendálták, és a július—augusztust a szömörce ágak-levelek szedésével, szárításával, törésével töltötték számos napszámot foglalkoztatva.²⁶

A sajátos tobak-technológia kisázsiai eredtű, a Balkánon és nálunk oszmán-török közvetítéssel honosodott meg, és a szerbek ősi mestersége volt. Szentendrén a tobakok a Számárhegyen telepedtek le (itt a 18. század második felében ma is álló emlékkeresztet is emeltek), közvetlenül betelepülésük után céhük (*Artis Aluteria Magistor vulgo Tabakonum, seu Pelliu Sattyan et Kordován Konfector*) is megalakult, templomuk a Preobrazsenszka-templom volt. A tobakok másutt is rendszerint együtt, egy-egy utcába, egy területre telepedtek, általában patak vagy tó közelébe, hiszen munkájuk szinte minden fázisához sok vízre volt szükségük. Így volt ez Budán is, ahol a tobak-mesterek már a török uralom alatt is a Tabánban, nyilván az Ördög-árok partján laktak és ténykedtek, mert az elfogadott etimológiai levezetés szerint a Tabán név maga ugyanabból a török szóból származik, mint az ilyen mester szerb, latin és magyar neve: a tabak, tabacarius, illetve tobak(os).²⁷ A tobakság a Tabánban a hódoltság után is, a lakosságcsere²⁸ ellenére is, az egyik legfontosabb szerb

mesterség maradt, a budai polgárkönyvben a *Kirschner/Kürschnermeister*ként bejegyzettek száma igen nagy, és köztük több generációs tobak-dinasztiák is sejthetők.²⁹ Budán még az 1828-as népszámlálás adatai szerint is a bőrfeldolgozással foglalkoztak a legtöbben az összes kézműves közül, és a Tabánban még sokkal nagyobb többségben lehettek, mint a város egészére számított adatok mutatják.³⁰

Az Osztoics-testvérek iparuk üzése mellett egyre több szőlőt és egyéb földet vettek, nagybani borkészítéssel és pálinkafőzéssel kezdtek foglalkozni — először közösen. Ennek a fennmaradt iratokban az 1760—1770-es évektől vannak nyomai. Első kimutatható szőlők Tétényben és Diósdon feküdtek. Egy datálatlan, de még Johann Osztoics életében készült inventárium szerint, amelynek alapján a testvérek elosztották közös vagyonukat, közelítőleg 37.500 forint értékű volt szőlőkben, földekben, borban és pálinkában. A szőlők közül³¹ a legjelentősebbek Sasadon, a *Brandelen*, Budafokon, Tétényben (két présházzal és három pálinkafőző üsttel) és Diósdon (egy présházzal és két pálinkafőző üsttel) feküdtek. A borkészlet a Tabánban, Tétényben és Diósdon mintegy 2200 vödör volt, és ehhez jött 100 vödör pálinka. Ezen felül több, mint 5000 forintjuk volt kamatra kiadva; „a boltban tartott áru”, „folyó ügyek”, készpénz és az üzleti könyvben nyilván tartott tartozások mintegy 4000 forint értékben szerepeltek. Továbbá 3 ló, 2 ökör, 2 tehén, kocsik, még 4 pálinkafőző üst, valamint hordók és vödrök képezték közös vagyonukat.

Míg Janikius ezzel együtt elsősorban a tobakmesterséget folytatta, Johann egyre inkább bor- és pálinka termelővé és kereskedővé vált: a közös, majd megosztott szerzemények mellé egyedül is vett szőlőket és földeket, elsősorban immár a budai hegyekben. Ezek halála után felvett értékbecslése 12 tételt tartalmaz, amelyek közül csak négy volt a szőlő; igaz, ezek teszik ki a 10.861 forintos összérték majd negyötödét. A többi szántó, rét és egy mintegy 12 holdas erdő a Svábhegyen. A legértékesebb szőlők az ún. sasadi szőlőkben és a

9. kép. A korai építkezések kiterjedése az 1951-es földszinti alaprajzra jelölve: pontozva a mélypincéé, szürke tónussal az 1794-re megépült házé, vonalkázva a Váralja utcai toldaléké, szaggatott vonalkázással az 1796-ban használatba vett tobakáruraktaré.

10. kép. Weinwurm Antal felvétele: Batthyány tér, egykori szárítópadlásos ház a Fehér Kereszt fogadó szomszédságában.

BTM, Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, 87/9-12

Kút völgyben feküdtek, de a Gellérthegyen is összeírtak egy szőlőskertet. Három tabáni pincében található borkészleteit 3575 forintra becsülték. A városrészen messze túlnyúló kereskedelmi kapcsolatait, a dunai víziút kihasználását csupán sejtethjük: erről tanúskodik két veje személye és az, hogy fia még 1802-ben is tett lépéseket annak érdekében, hogy apja Bács megyei adósaitól szedessen be meg nem nevezett összeget.

Halálakor Johann Osztoicsnak hét (!) háza és néhány beépítetlen telke volt a Tabánban. A sarki Glacis-telken és annak Új utcai szomszédján túl négy közülük egymás mellett, illetve közelében feküdt a városi vámház két oldalán, — részben, úgy tűnik, annak telkéből lehasított — kicsi, de értékes telkeken; azaz a II. világháború háború után lebontott görögkeleti templom szentélye előtti, a piactérre néző egyik keleti háztömbben, a mai állapotban valahol az Erzsébet híd lehajtója alatt. Noha az adóösszeírásokban ezek tulajdonosaként Johann Osztoics szerepel, valójában öccsével közösen birtokolta őket, és részben fel nem osztott örökségük, részben közös szerzeményük volt ez a házcsoport, amelyet egyikük sem lakott. Minden házban egy vagy két mesterember fizetett átlagos, azaz akkoriban 2.50—4.50 forint, iparüzési adót. Kivéve a legállandóbb bérlőt, Farkas István apotékáriust, aki mintegy 15 éven át adózott az egyik házban kiemelkedően magas összeggel: évi 14—20 forinttal.

Egy másik tömbben Johann Osztoicsnak további két (illetve néhány éven át három) telke

volt. Ezeket valahová a mai Attila út páros oldala mögé, a mai Krisztina körút felé (a mai park területére) helyezhetjük. A nem túl értékes telkek közül kettő valószínűleg beépítetlen volt, a harmadik: a negyedosztályú (négyszögölenként csak 30 krajcárt érő), nagyméretű, 210 négyszögöles telken 1797-ben csupán 1555 forintra becsült ház állt. Mégis, alighanem ez volt Johann Osztoics lakóhelye az 1790-es évek elejéig. Az adóösszeírók ennek a háznak nem adtak sorszámot, ellenben itt írták ki a tulajdonos bővebb megnevezését: „Johann Osztoics polgárjogú görögkeleti vallású szücsmester és pálinkafőző”; itt voltak bejegyezve szőlői, szántói, rétjei; egy tehene és négy ökre; valamint itt fizette iparüzési adóját, még-hozzá olyan nagy összeget, amellyel a Tabán legnagyobb adózói közé számított: évente változó, de inkább egyre magasabb 12—14—17—21 forintot. Az összegből mindvégig az iparként (*Gewerb*) adóztatott *Kürschnermesterségre* jutott valamivel több, mint az „egyéb tevékenységként” (*verschiedene Hantierung*) adóztatott pálinkafőzésre. A tobak-ipart minden bizonnyal itt is üzte, annak vízszükségletét nyilván az Ördög-árok-ból fedezve. A házba időnként külön adótétel nélkül bejegyzett „lakó”, Cusma Radoicsics/Radisics alighanem Johann Osztoics pálinkafőzője volt, akinek valamilyen részesedése is lehetett, mert — hogy elébe vágjunk az alább következőknek — a ház eladásakor és a pálinkafőző-üstöknek az Új utcai Glacis-telekre történt áttelepítésekör örökösait oda is bejegyezték. Az 1794/95-ös adóösszeírásban feljegyezték még itt egy „Osztoics, Veszelinovics et Graics” társulást is, jelentős nagyságú szőlőkkel. E társulás két évet élt — nyilván Johann Osztoics haláláig és minden bizonnyal bor- és pálinkakereskedelemmel foglalkozott.³²

A beépítetlen telkek közül 1797-ben a „Trettplatz”-on levő, egy viszonylag nagy (92 négyszögölös), illetve egy kimondottan nagy (300 négyszögölös) beépítetlen házhelyet a 30 krajcáros kvótával összesen is csak közel 200 forintra értékelték. Ezekről tudjuk, hogy Johann Osztoics 1793-ban vásárolta őket az akkor szétmért városi területekből igen kedvező áron. A 92 négyszögöles házhely a *Trettplätze ober der Raitzenstadt* mellett volt, s ugyanitt Johann Osztoics nevére még egy telket, a 6. számú 152 négyszögölest is jegyezték. A másik, a 300 négyszögöles telek *Trettplätze ober der Rauhfangkehrer Ca-*

11. kép. Magyar Gyula:
A kávéház bővítési terve, 1862.

BFL, XV.17.a.302/173

pelle-n, azaz a krisztinavárosi templomon túl feküdt, az 1793-ban itt szétmért városi telkek közül az 1. számú volt. Ehhez jött még két kert a Glacis-területen, amelyekhez 1794/95-ben jutott és egy nagy kert a Krisztina-városban.

Ehhez képest elenyésző azoknak a berendezési tárgyaknak az értéke, amelyek Johann és (korábban) második felesége személyes használatát szolgálhatták: arany, ezüst és ékszerek összesen 104 forint értékben, ón- és réz edényekben 217 forint, férfi és női ruhákban 113 forint, bútorban és „házi felszerelésben” (*An Hausgeräth*) összesen 47 forint 48 krajcárnyi érték.

Ez utóbbi inventárium azért érdekes, mert bár a helyiségeket nem jelöli, sőt azt sem, melyik házban készült, rendszeréből kikövetkeztethetően az Új utcai Glacis-ház összesen két lakószobájáról szól. Az egyikben egy keményfából készült öreg vörös ovális asztal mellett egy nagy ruhásláda, egy kisebb asztal, egy puhafából készült kék üveges szekrény, 5 vörös bőr karosszék, egy szőnyeggel letakart puhafa ágy (ágyneművel) és egy közepes nagyságú aranyozott keretű tükör volt. Továbbá egy nagy Szt. Ignác-kép, egy üvegre festett Szt. Miklós-kép, egy szintén üvegre festett női képmás és 4 gipsz vagy stukkó (nyilván domborműves) portré (*Stuck Portraite*) (!), valamint további 14 részben régi kép és képecske. Ezeket darabonként 4 és 15 krajcár közé becsülték, csupán a nagy Szt. Ignác-kép ért 45 krajcárt. E szobában volt még — valószínűleg az üveges pohárszékben — 2 porcelán kávéscsésze, egy kávé és egy teáskanna és egy cukortartó valamint üvegedények is. A másik szobában egy szőnyeggel letakart, puhafából készült régi ovális asztalt, két régi ágyat ágyneművel, az egész berendezés értékének egyötödét kitevő (9 forintra becsült) állóórát (*Stockuhr*), egy régi imapadot, három vasveretes ládát, 5 vörös bőrkarosszéket és további kis ládák és dobozok mellett egy portrét, egy Szt. Katalin-képet és további 15 különböző képet irtak össze.

JOHANN OSZTOICS ÉPÍTKEZÉSEI A SARKI GLACIS-TELKEN: EGY TABÁNI ÜZLETHÁZ SZÜLETÉSE

A Johann Osztoics után maradt hagyaték értékének egynegyedét már a sarki Glacis-telken álló ház tette ki (úgy, hogy a telekre nem is számoltak, hiszen hivatalosan ekkor még a Glacis-telkeken álló épületek tulajdonosai a telkeknek használói voltak csupán). Az épület 1797-ben nyolcszor annyit ért, mint Osztoics korábbi lakóháza, műhelye és gazdálkodási központja az Ördög-árok nál; és négyszer annyit, mint a szomszédház, amelyben 1793-tól lakott második feleségével.

A homlokzati falkutatás eredményeit a forrásokkal összevetve elmondhatjuk, hogy a sarki Glacis-telken 1790 és 1805 között három építkezés történt, de úgy gondolom, hogy egy negyedik volt a legkorábbi: *egy nagykereskedelmi méretű készletek tárolására alkalmas mélypince* megépítése a sarokteleknek a család szomszédos lakótelkével érintkező határa mentén (9. kép). A mintegy huszonöt méter hosszú, hat méter belső szélességű, hatalmas dongaboltozattal fedett osztatlan pincének alighanem egy hordók legurítására-leadására és felhúzására alkalmas, széles nagy nyílása volt a mai Attila út felőli végén, továbbá egy lépcsős gyaloglejárata a túlsó rövid oldalnál, amely valószínűleg nem erről a telekről, hanem a szomszédtelekről vezetett le.³³ (A pince Attila út felőli nagyjából fele, ma hosszú ideje nem működő vendéglátóhely, másik fele talajvízben áll; minden mai lejárata utólag kialakított;

12. kép. Klösz György felvétele: A Szarvas tér szintsüllyesztése 1894-ben.

FSZEK, Budapest Gyűjtemény

három, az udvar felé hosszú kürtővel kivezetett és ott ráccsal fedett szellőzőnyílása ellenben eredeti.) (7. kép)

A pince fölött nem állt épület. A telek használatba vételével egyidejűleg bejegyeztek azonban egy, majd két évvel később egy második gazdálkodót (*Wirth*³⁴), akik egyenként az átlagos felső határán mozgó adót fizettek és akiknek személye gyakran változott. Ők a *Tobak Gewölb* megépülésével egyidejűleg tűntek el az adóösszeírásokból. Ebből talán arra következtethetünk, hogy a teleknek a pince felőli részein nem szilárd anyagból készült, bérbe adott istálló(k) is volt(ak) kezdetben néhány éven át.

*

Nem sokkal ezután (de akár a pince megépítésével párhuzamosan) *V-alakú nagy emeletes házat emeltek* a telek túlsó részére, amely az íves sarokrészen túl a mai Váralja utca felé hat, a mai Attila út felőli oldalon nyolc tengely kiterjedésű volt. Ez a ház lényegében ma is előtünk áll: jellegzetes íves sarokrészét, nyílásritmusát és homlokzattagolását is ekkor alakították ki. (Utóbbi kijelentés nem vonatkozhat az íves sarokrészre magára, mert az a II. világháborúban elpusztult, mai formájában 1953-ban, majd 1959—1961-ben korábbi fényképek alapján készült újjáépítés eredménye; alapformájának mindkétoldali indítása azonban teljes magasságában megmaradt és ehhez az építkezéshez tartozik.)

Az épület vegyes, de túlnyomórészt törtkő falazatába téglából rakták a nyílásáthidalókat; a nyílások szélét nem falazták ki, de többnyire a maiakkal megegyező szélességű ablaknyílások helyét hagyták meg. (A mai ablakok körül és későbbi falazatokban számos kökeret- és könyöklődarab került elő, de egy sem eredeti elhelyezésben.) A homlokzati architektúrát nagyjából már a falazatból kialakították. Így a nyílások közötti füles táblázatokat 3—4 cm-es kiállással falazták a falsík elé s helyenként mindkét oldalon bekötötték a falba úgy, hogy egy-egy szélső követ két síkra faragtak. A füleket viszont utólag formálták a magasabb falsíkra állított kövek fölösleges részét durván visszavésve. Ugyancsak a fallal együtt készültek, de téglából, a párkányok. A sima osztópárkányt két-három kiálló, kötésbe rakott téglasor alkotja. A koronázópárkány a mai magasságban, többszörösen kilépő téglasorokból van felfalazva (de valamennyi részletforma: a lemeztágok többszörös sorolása, triglifek, gutták, fogak az összes vizsgált helyen modern vakolatból van húzva). Nem falazták ki az ablakok alatti és feletti kisebb táblázatokat, kivéve a Váralja utcai szárny az Attila útihoz képest némileg módosított faltagolását, ahol a földszinti ablakok fölötti táblák közepén a visszalépő tükröt már a falazáskor kialakították. A házat egységesen tojáshejszínűre meszelték, a tagozatokat tehát nem emelték ki más színű festéssel.

Ami megépítésének pontosabb idejét és rendeltetését illeti: 1793/94-es adóévben az akkor Julianna Osztóics névre írt szomszédtelken megjelent egy italmérés (*Schank*), amely viszonylag kis forgalmú lehetett, hiszen csak két forintot fizettek utána. A következő adóévben ez a *Schank* eltűnt az Osztóics-lakóháznál, a sarokteleknél ellenben egy 3 forint adóval terhelt sörmérés (*Bierschank*) jegyezték föl, valamint egy „kávés” (*Coffeesieder*) személyt: Johann Dollfußt. Ezt a *Bierschank*ot ettől fogva folyamatosan adóztatták, noha Dollfuß a következő évben egyszerűen gazdálkodóként szerepel (kiszorítva az egyik korábbi gazdálkodót is), majd a helyére kerülő Georg Ottdorfer (a polgárkönyvben Ottorffer) hivatalosan előbb gazdálkodó és bérkocsis (*Wirth und Lehenkutscher*) három lóval, és csupán 1799/1800-tól kávé. Az italmérés bérlője ekkortól fogva mindvégig „kávés” megjelöléssel fizetett adót.

Bor és sör kimérésére minden városi polgárnak volt joga, amellyel eredetileg, akárcsak a sörfőzéssel, utcánként-házanként meghatározott sorrendben élhettek maguk a polgárok, kitéve ilyenkor házukra az italcégért. A kávé mérés viszont külön jogosultsághoz és engedélyhez kötött ipar volt. A kávé (*Caffeesieder*) joga lehet egyéni jog, amelyet személyesen, iparigazolvánnyal birtokolt, átruházhatatlanul és örökíthetetlenül. De létezett úgynevezett reáljog is, amely az ingatlanhoz tartozott, és ebben az esetben az ingatlan tulajdonosa bérlőt tartott a kimérés működtetésére. A 19. század második évtizedétől a tabáni adóösszeírások külön rögzítették, hogy telkünkön a háztulajdonosé a kávé mérési jog (*Kaffeesieder-Recht*). Reáljog volt tehát, ami után a tulajdonosnak is adót kellett fizetnie. A Dollfuß és Ottorffer személyéről ismert kevés adat világossá teszi, hogy „vendéglátó szakemberek” voltak, nyilván saját kávé mesterjog nélkül, hiszen Dollfuß egyáltalán nem volt budai polgár, Ottorffer pedig nem kávésmesterként, hanem háztulajdonosként vált azzá 1802 elején, noha egészen 1811/12-ig telkünkön adózott. Így foglalkozásuk megnevezésének ingadozása arra utalhat, hogy az első években a telekhez sem tartozott még reáljog, de a polgári sörkimérési joggal (vissza?)élve már állandó italmérés folyt, amelyet szakemberre bíztak. Az 1797-es számlákban az iparosok a ház földszintjén levő „fogadót” említenek (*herunten ihn wirdß Hauß / wirths haus*).

Egy *Wirtshaus* — ahogy ez az ún. kamarai tervek³⁵ zömmel ugyanebből az időszakból származó nagyszámú ilyen épületet ábrázoló lapja alapján elmondható — elmellőzhetetlen része volt legalább egy, de inkább két vendégszoba/ivó (*Gastzimmer / allgemeine Gaststube / Schenkzimmer / Gemeinzimmer*), amelyek egymásból nyíló nagyobb helyiségek, legalább egy utcai (vagy kapualji) és egy udvari bejáratral. Az udvari bejáratnál kapcsolódott hozzájuk a konyha (*Küche*) nagy tűzhellyel és füstfogóval, ez tehát az udvarról és az egyik ivószobából közelíthető meg közvetlenül. A konyha túloldalán feküdt és abból (is) nyílt a fogadós lakószobája (*Wirtswohnung / Würts Zimmer*), és ezen a részen — vagyis a fogadós által közvetlenül ellenőrizhetően — rendszerint egy raktárhelyiség is volt (*Speis Kammer*). A teljes térsor általában csupán részben volt alapincézve, még hozzá nem a vendégforgalmi terek alatt, hiszen a pince is a fogadós készleteinek tárolására szolgált. Az együtttest további kisebb ivószobák: különszobák (*Extra-Zimmer*ek) egészíthették ki. A *Wirtshaus*-ok rendszerint, de nem föltétlenül, a vendégek ottéjszakázására is lehetőséget adtak. Egyszerűbb formában úgy, hogy az utasok együtt aludtak a nagy ivószobában vagy egy nagy közös helyiségben (*Passagier-Zimmer*), míg az udvarban istálló és kocsiszin biztosította állataik és értékeik védelmét. Igényesebbek — de úgy tűnik, az adott időszakban inkább csak városokban — normál lakóhelyiség méretű külön bejáratú szobákat bérelhettek.

A leírt térsor félreismerhetetlenül ráillik a ház sarokrészének földszintjére, ahogyan annak helyiségebeosztását az 1811-es bővítési terven már állóként föltüntették. (4. kép, vö. a 7—8. képpel.) A két ivószoba az íves sarokrész volt, és a hozzá a mai Attila út felől csatlakozó háromablakos nagy helyiség. A másik, a várlejtő felőli oldalon a sarokterem folytatásában a nagy konyha következett, majd a kávé kétablakos lakószobája, amely alatt külön pince van, lejárataival a következő egyablakos helyiség alatt, utóbbit tehát még szintén a kávé használhatta a szokásos raktárhelyiségként. (A két ivószoba lényegében ma is megvan, a konyhát és a fogadós egykori helyiségeit a régi közfalak helyett számos új tagolja másképp, a pince vízben áll, mai lejárata az eredeti, csupán szélfogó építménye későbbi.)

A ház földszintjén 1794-től melegkonyhás vendéglátóhely volt tehát, de nem fogadó, azaz nem szálláshely. Egyrészt azért nem, mert a korszakból már szép számmal ismert útikönyvek és városleírások mindig gondosan felsorolják a szálláslehetőséget nyújtó fogadókat, és ezeket a várostérképek is kiemelten megjelölik. A ház egyetlen ilyen címfelsorolásban, fogadó-jegyzékben, térkép-jelmagyarázatban sem szerepel. Másrészt azért nem, mert e fogadók, éppen az idegenek gyors és biztos tájékozódása érdekében, mindig saját(os) cégértnévet viseltek. A szembeszomszéd lakatos 1797-es számlájában ellenben van egy olyan tétel, amely szerint az arany golyónál leszerelte a golyót és új lyukas kulcsot készített hozzá.³⁶ Az itteni *Wirtshaus* tehát ebben az időszakban nem megkülönböztető cégérral volt megjelölve, hanem a sörmérések általános jelével, a golyóval.³⁷ Harmadszor azért nem, mert a tabáni adóösszeírások nagy következetességgel használják az ismert tabáni fogadók működtetése után adózóknál a *Gastgeber* foglalkozás-megnevezést, és ha ezekhez melegkonyhás italmérés is tartozott (mint rendszerint) a *Gastgeber* und *Kaffeessieder* megjelölést, — *Gastgeber* pedig telkünkön soha nem adózott.

Általában is elmondható, hogy a mindig kis adótételű, egyszerű és többnyire mindössze egyetlen helyiségből álló italmérést (*Schank, Wein-Schank*), amelyet egy átlagos lakóhelyiségtől csak az különböztetett meg, hogy utcai vagy kapualjból nyíló ajtaja volt, nem feltétlenül szakember üzemeltette; a mindig nagyobb adótételű, több helyiségből álló, „ká-

13. kép. Klösz György felvétele: A Szarvas tér színterületének felépítése 1894-ben.

BTM, Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, 9552/9-12

vés” által működtetett, melegkonyhás vendéglátóhely (a budai városi adminisztráció szóhasználatában: *Bierschrank*), pedig nem kávéház volt a szó későbbi értelemben; és mindeztől következetesen megkülönböztették a még nagyobb adótételű, szállásokat is kiadó „fogadót” (*Wirtshaus*), amelyet „fogadós” (Budán: *Gastgeber*, Pesten a 18. században inkább, az elnevezésben is a megkülönböztető cégérrre utaló: *Schuldwürth*) vezetett. (A *Wirth* ellenben, mint láttuk, a budai hivatalos szóhasználatban sohasem fogadóst, hanem mindig „gazdálkodót”, azaz mezőgazdasági tevékenységet folytatót jelent.)

A vendéglátóhelyhez tartozó helyiségsor emeletén két viszonylag jó lakás lehetett. Az emeletre vezető feljáró pedig valószínűleg már eleve az Attila útra néző háromablakos ivószoba udvari fala mentén felfutó, mai szemmel nézve szűk, egykaros lépcső volt.

Bizonytalan e ház mindkét biztosan megfogható végfala és a földszinten a vendéglátóhelyhez tartozó helyiségek közötti két, illetve három mai tengelyre eső terület kialakítása és használata. Talán a háznak mindkét utca felől, nagyjából egymással szemben, egy-egy széles, nagy kocsiáthajtó kapuja volt ebben az időszakban (és ezek későbbi elépítése okozza az ide eső falazatok értelmezésének nehézségeit).

*

Ezt az 1794-ben használatba vett házat hamarosan, de nem egyszerre, mindkét utcai szárnyon megtoldották.

Az *Attila úti szárnyon a toldalék* vegyes, de túlnyomórészt kőfalát agyagba rakták. Ez a falazat a földszinten a kő kapukeret — későbbi — behelyezési foltjától balra az Attila úti

háztól számított 3. ablak jobb széléig figyelhető meg, míg az emeleten az első háznak az ugyanonnan számított mai 7. és 8. ablak között jelentkező — fent leírt — sarkától balra a mai házvépig tart. A felső részen a toldalék falát mintegy 50 x 50 cm-es fülekkel szabályosan kötötték bele az első ház fogasan megvésett sarkába. A homlokzati tagolóelemeket, sem a táblázatokot, sem a párkányokat, nem alakították ki a falazatból. Emeletén a mai ablakok helyén és a mai ablakok szélességének megfelelő nyílások voltak; földszinti nyílásszerkezete a feltárt felületek alapján nem volt tisztázható; az összes vizsgált mai nyílás-átboltozás több későbbi periódusból származik. A házrészhez 80 cm magas, 40—60 cm széles kőlapokból szépen rakott lábazat tartozott.

A mélypince utcai nagy lejárata tovább működött tehát (ez volt a házvég felőli mai három földszinti ablaktengely helyén); az első ház földszintjére elképzelt széles, nagy kapuáthajtót viszont megszüntették (ezért tartozik a későbbi periódushoz a földszinti fal első periódusú emeleti alatt). Kiszedték az addigi házvégfalat is, valószínűleg azért, hogy utólag alapincézhesék az egész épületszárnyat a mai kapualjtól balra a mélypince faláig. (E pince járószintje mintegy két méterrel van magasabban, mint a mélypincéjé. Sokszorosán átalakított állapotban maradt ránk, és külső fala a Szarvas tér 19. század végi szintsüllyesztésének eredményeként ma a ház földszintjét alkotja az Attila út felől.)

Így a földszinten, a vendéglő háromablakos ívoszobája folytatásában létrejött a mai „normál méretű”, azaz egy kocsi szűk behajtását biztosító boltozott kapualj és tőle balra egy hat-tengelyes (!), osztatlan, alapincézett helyiség, az emeleten pedig egy kilenc (!) mai ablaktengely kiterjedésű téregyüttes. (9. kép, vö. a 4—5. képpel.)

Ide kell elgondolnunk azt a bizonyos *Tobak Gewölb*öt, amelyről kicsivel többet tudhatunk meg a hagyatéki iratokból: 1798 februárjában, tehát mintegy fél évvel Johann Osztóics halála után, a tanács egy bizottságot küldött ki annak tisztázására, hogy eladta-e a megboldogult halála előtt teljes *Kirschner*-árúkézletét 2463 forintért Peter Gabrilovicsnak anélkül, hogy erről írásos szerződés készült volna, vagy Gabrilovics kötelezvényt állított volna ki. Gabrilovics az elhunyt testvére és fia jelenlétében és megerősítésével elmondta: Johann Osztóiccsal úgy állapodott meg, hogy az összegre 6%-os (tehát magas) kamatot fizet évente, de törlesztését csak 6, legfeljebb 10 év alatt fejezi be. Arra a kérdésre, hogy milyen biztosítékot tud adni a fizetésre egy olyan árúkézlet esetében, amelyből „mindennaposan eladnak vagy feldolgoznak valamennyit”, azt válaszolta, hogy legfeljebb felesége leendő örökségét, mert összesen egy szőlője van, de még arra is adós. Erre az örökösök és az árvaszék képviselője azt kérték a tanácstól, hogy az árúkézletet inkább egy kellő biztosítékkal rendelkező *Kirschnermeister*ek adják át, vagy egyszerűen árverezzék el.³⁸

Peter Gabrilovics *Kirschnermeister* az 1796/97-es adóévtől az 1801/02-esig volt telkünkön bejegyezve, eleinte meglehetősen nagy, évi 9 forintos adókötelezettséggel. Nem sokkal Johann Osztóics halála előtt jöhetett tehát létre közöttük a megállapodás, nyilván azért, mert ekkorra történt meg a ház bővítése — alig két évvel az első sarokház megépülte után tehát —, amely lehetővé tette működését. Johann Osztóics halála után, a vita ellenére, még több éven át maradt, az üzletmenettel azonban gondok lehettek, mert a rá kirótt adó 1799 és 1802 között már csak valamivel több, mint fele volt a kezdeti évekének (ez az 5 forint is magasabb azonban a tabáni átlagnál), és fizetési kötelezettségeit sem teljesítette, mert utóbb bírói zár alá helyezéséről hallunk vele kapcsolatban.

A megállapodás nagyértékű tárgyát az iratban hol „a szűcsáru összességének” (*sammt-*

14. kép. A ház a Szarvas tér felől az 1930-as években.

BTM, Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, 10.881/6-9

lich vorgefundene Kirschner Waaren), hol árukészletnek (*Waarenlager*) nevezik, az utóbbi kifejezésnek áruraktár értelme is van. A raktárépület biztosan nem volt Gabrilovicisé, de az egész ügy és a megnevezés fényt vet arra, hogy Johann Osztóics nyilván nem a bőrki-készítést magát költöztette át halála előtt az Ördög-árokhoz közeli, tehát a mesterség üzé-séhez szükséges vízzel ellátott nagy törzstelkéről a víztelen Glacis-telekre, hanem tobak-ipara üzleti-kereskedelmi részét. Amit a saroktelekre épített és hamarosan Gabrilovicra bízott, nem a vízigényes és meglehetősen piszkos-büdös tobak-ipar üzésére alkalmas mű-hely volt tehát, hanem a telek forgalmi és így kereskedelmi szempontból kedvező adottsá-gait kihasználó bolt értelmű *Gewölbe* és a nagy árukészletek elhelyezésére alkalmas raktár. A legjobb minőségű tobak-áru, azaz a kész kordovány vagy szattyán kötege (azaz tíz bőr) 5–12 forintba került, azaz legkevesebb 200 köteg bőr elhelyezésére alkalmas térrel kell számolnunk — ez indokolja a fent leírt helyiségeknek a tabáni polgári építészet körében bizvást rendkívülinek nevezhető kiterjedését.

Készült egy összeírás 1805-ben a Budára összehívandó országgyűlés résztvevőinek be-számolásához.³⁹ Az egész Budán, házanként kitöltött nyomtatvány rubrikái funkciókat ne-veznek meg, és az összeírás célját tekintve érthetően, a fő hangsúlyt a lakóhelyiségekre fektették, ezeket gondosan differenciálva; sokkal kevésbé részletezték vagy kihagyták azon-ban a gazdasági célú épületterészeket. Mindazon lakóhelyiségek, pincék stb., amelyeket há-zunkban ekkor feljegyeztek, maradéktalanul egyeztetetők az 1811-es építési terveken már

állóként feltüntetett épületrészekkel (már a Váralja utcai szárny még nem tárgyalt bővítését is adottnak véve), az egyetlen talány, hogy az összeírók a ház első emeletén egy, „a második emeleten” pedig két raktárhelyiséget (? *dispensae*) is listáztak. Az első emeleti raktár nyilván azonos házunk e részének közfalakkal osztatlan nagy helyiségével, második emelete ellenben a háznak ma nincs, és soha nem is volt. A *dispensa* szónak a magyarországi latinság szótára csupán „éléskamra” jelentését ismeri,⁴⁰ itt azonban bizonyosan másról van szó. Egyrészt mert az éléskamrákat az 1805-ös összeírásban külön rovatba jegyezték (*camerae*), másrészt mert az egész Tabánban, szemben a nagyjából 1700 földszinti és 350 emeleti, valamint mindösszesen 7 második emeleti lakószobával; 8 földszinti, 12 első emeleti és 2 második emeleti *dispensát* írtak össze — második emeletiből tehát az egész Tabánban csupán a házunkban található kettőt.

Az egyáltalán nem szokványos kialakítás értelmezésére két lehetőség kínálkozik — egyik sem valódi második emelet. Lehetett a tobak- (és általában a tímár-) házak legfeljebb ismertetőjegye, a „cúgos”, azaz szárítópadlás, amelyen a bőroket és a cserzéshez használt szömörce-leveleket tárolták, szárították. Ez lényegében a tetőszerkezet megemelését jelenti körben vagy oldaloromfalas formában. Így a tető alatt a padláson szabadon járt a levegő; jobb változatban e sávba zsalugáter-sort helyeztek el, így a zsaluk leveleinek állásával szabályozható volt a beáramló levegő mennyisége.⁴¹ Három ilyen zsalus-lamellás bőrszárító-padlásos emeletes házról még a 19. század végén is készültek fényképfelvételek Buda külvárosaiban (10. kép), de mára egyik sincs meg.⁴²

A másik lehetőség — és itt talán inkább erről lehetett szó — egy olyan a szentendrei szerb kereskedőházak néhány fennmaradt példáján ismert félpadlástéri vagy padlástéri nagy raktár, ahol az árut csigával felhúzva mozgatták az oromfal beemelő-ablakán/ablakain át, a házon belül pedig ugyanezzel a módszerrel az egymáshoz képest éppen ezért elcsúsztatott földémszintű raktárterek között.⁴³ Emellett szól, hogy az összeírók több szintet jegyeztek föl, mint amennyi átfutó épített födémekkel lehetséges lett volna.⁴⁴ Azonban azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a ház e részére valóban készült ekkor második emelet — fából, és ez nyomtalanul megsemmisült az 1810-es tűzvészben. Akár így, akár úgy, a raktárak árumozgatásra alkalmas oromfala a szomszédos Osztóics-lakóház telkére nézett, és onnan volt használható. A normál méretű kapualjnak ebben a periódusban történt kialakítását is az magyarázhatja, hogy a szekérforgalom nagy részét a szomszédteleknek az akkoriban a mai Attila út felől még beépítetlen részére terhelték.⁴⁵

Arra, hogy a bővítmény kezdetben külső megjelenésében sem alkotott egységes tömböt a korábbi házzal, ma már semmi sem utal, a falkutatás eredményei közül pedig csupán a homlokzati faltagolás kialakításának hiánya megéppültekor.

*

A *Váralja utcai szárnyon* az első házat a mai Váralja utcai házvégtől számított 5. ablak bal oldaláig *toldották meg*. Ott a ház teljes magasságában kibontottuk az épület beforduló, szépen és túlnyomórészt kövekből rakott sarkát, és maga az egykori vastag házvégfal is megvan (tengelye jelentősen eltér a többi mai válaszfalétól, azaz nem derékszögben, hanem tompaszögben áll a homlokzati falra.) (9. kép, vö. a 8. képpel.)

A vegyes falú, de túlnyomórészt kőből épült toldalék falazásmódja nagyon hasonló az

első épületéhez, de habarcsa sötétebb és a falrakás valamivel rendtelenebb, a felhasznált kőtömbök nagyobbak és sötétebb színűek. A faltagoló elemeket, a táblázatokat és párkányokat ugyanúgy kifalazták és helyenként bekötötték, mint az első ház esetében. A toldással egyidejűleg a mai íves saroktól számított 6. földszinti ablak helyén — vagyis az addigi házvégfal előtti tengelyben — egy mintegy 220 cm magas, de csak kb. 150 cm széles gyalogkaput, azaz utcai bejáratot alakítottak ki, amely keskeny folyosóval vezetett az udvarra. Ettől a lejtőn felfelé következett az emeleten öt ablaktengelynyi bővítmeny, amelynek földszintjén az emelkedő terepszint miatt már nem lehetett utcai nyílásokat nyitni: ablaktalan udvari helyiségek készültek itt.

A két toldás relatív kronológiája a homlokzat kutatásakor, mivel egymással érintkező falazatuk természetesen nincs, nem volt tisztázható. Míg az Attila úti bővítmenyről — mint láttuk — nagy valószínűséggel állítható, hogy 1796-ban használatba vették, erről csupán az mondható biztosan, hogy az 1805-ös összeíráskor már meg kellett lennie. De akár korábbi is lehet, mint a túloldali, igaz, ez esetben azt feltételezzük, hogy a telken a Johann Osztóics halála előtti három év mindegyikében építkeztek, és ez a toldalék 1795-ben készült. Emellett egyetlen érvem van, az is spekulatív. Az összeírást az 1811-es építési tervekkel összevetve nyilvánvaló, hogy 1805-ben ebben az épületrészben ugyanolyan funkciójú helyiségek voltak, mint amilyeneket a bővítési terv már állóként jelöl: összesen négy kislakás (a földszinten és az emeleten is egy-egy egy szoba konyhás és egy-egy két szoba konyhás), valamint az utolsó tengelyben, a házvégfalhoz tapadva, mindkét szinten árnyékszékcsoport (4—5. kép). Minden támpont nélkül megkockáztatom azonban azt a feltevést, hogy ezt a bővítmenyt elsősorban azért építették, hogy földszintjén elhelyezzék a telken szinte használatbavételétől volt, nem szilárd anyagból épült istálló(ka)t, és ezt a házrészét csupán utóbb, de még mindig 1805 előtt, alakították nagyon kedvezőtlen adottságú ablaktalan kislakásokká.

*

Johann Osztóics 1790 és 1796 között három (esetleg négy) gyorsan egymásra következő építkezés eredményeként üzletházat építtetett a Tabán forgalmi csomópontjában fekvő nagy saroktelekre: mélypincét pálinka- és borkészletei tárolására, vendéglátóhelyet a sarokra és nagyszabású tobak-áru raktárat és kereskedést a mai Attila út felőli oldalon. Utóbbi kettőt egy-egy vállalkozó működtette. Nem tudjuk, felhagyott-e eredeti ipara üzésével az Ördögárok közelében lévő törzstelkén — személyesen minden bizonnyal —; saját kezében tartotta azonban — noha részben társak bevonásával — szőlői műveltetését és a pálinkafőzést, valamint egyre gyarapította ingatlanai, kertjei és földjei számát.

Gazdálkodása a lehető leghagyományosabb és legtipikusabb volt abban az értelemben, hogy a tabáni rácok ősi és gyakori mesterségének üzése mellett szőlőműveléssel és pálinkafőzéssel foglalkozott kezdetben családi vállalkozás formájában, és lakóépülete is az átlagosan jobb módú tabáni polgárokéival állítható egy sorba. Bizonyosan atipikus volt azonban tevékenységének a tabáni viszonyok között rendkívüli sikeressége és a családi kereteket maga mögött hagyó, változatos vállalkozási formákban működő „birodalma” egyre rohamosabb terjeszkedése, amelyet a több lábón állás megtartása, illetve továbbbővítése mellett a befektetés és az ingatlanba való trezorálás átgondoltnak tetsző arányai tettek szoliddá.

A sarki Glacis-telken folytatott építkezések eredményeként egy új vagyon és egyszer-

smind nagyszabású perspektivikus befektetés jelent meg látványosan a városrészen. Johann Osztoics valószínűleg java férfikorban bekövetkezett halála azonban megakadályozta az üzletház nyitotta új távlatok kihasználását.

JOHANN OSZTOICS ÖRÖKÖSEI

A Johann Osztoics után maradt teljes örökség tisztán 53.867 forintra rúgott tehát, amelyből négy élő gyermekének — a temetés költségeit, az inventarizálás és értébecslés szakértői díjait levonva — fejenként 12.606 forint jutott.

Ebből az immár egyetlen fiú, Michael saját és a kiskorú húga számára kezelendő örökség, valamint a még elintézendő tartozások fejében 29.835 forintnyi értéket kapott: a család régi és újabb fészket, azaz apja Ördög-árokhoz közeli „törzstelket”, illetve második feleségével szerzett lakóházát a belső Glacis-telken; valamint a *Trettplatzon* lévő két házhelyet és a sasadi különösen értékes, 4500 forintot érő szőlőt, továbbá kisebb szőlőrészeket összesen 9000 forint értékben. Hozzá minden készpénzt, a teljes bor- és pálinkakészítéshez szolgáló eszközkészletet (ez 7456 forintos tétel) és valamennyi személyes ingóságot (az aranyat, ezüstöt és ékszereket, az ón és rézedényeket, a ruhákat, a házi berendezést, a lovakat és kocsikat).

Michael az Ördög-árokhoz közeli „törzstelket” — és ezzel a tobak-ipar üzésének lehetőségét — 1799/1800-ban eladta, és átvette apja „új” (azaz második házasságával keletkezett) háztartását annak teljes berendezésével az Új utcai Glacis-telken. Itt fizetett adót hol egy, hol két pálinkafőző üst után. Általában állatai is voltak: 4 ökör mellett néhány éven át 4 tehén és 3 ló után adózott. Iparüzési és „egyéb” adója egyenként az átlagos felső határán mozgott (4, ill. 3—6 forint), ami összeadva már igen jó, de nem kiugróan magas jövedelemre vall. A házat kétszer is bővítette,⁴⁶ majd 1832-ben egyetlen fia, János (gazdálkodó) örökölte és lakta tovább.

A három éves kora körül árván maradt Katharina eleinte Pesten nevelkedett — legalább egy időszakban a Fehér Hajó-fogadó bérlőjének feleségénél. Később az immár tízévesre cseperedett kishúgot bátyja magához vette, és évente legalább egyszer hosszabban időzött Szentendrén is asszony nővérénél. Katharina kelme- és ruhabeszerzései egymást érik: folyószámlája volt Milivoj Maximovicnál, aki a pesti Arany Nap-házban tartotta méterárú-üzletét és egy budai cipésmesternél, nem szólva az alkalmi- és egyéb vásárlásokról. Ehhez jönnek az ékszerek: 1807-ben például 525 forintért valódi gyöngyök, a következő évben 60 forintos arany fülbevalók. Valóban a „csekélységek” (*Kleinigkeiten*) közé számított ellenben a tanítónak és a könyvekre kiadott összeg. A kishúg legalábbis egy jó tabáni ház árát költötte el piperére férjhezmeneteléig. 1815-ben vette el — második feleségként — David Kirics, akinek apja és testvére is tobak-mester volt. Az apa még az 1780-as évek végén átlagos iparüzési adót fizetett (3 forint), de 15 birkája is volt. 1813-ban halhatott meg, mert ekkor két Kirics-testvér egyszerre kért polgárjogot: David háztulajdonosként, Joseph pedig mint *Kürschner*. David maradhatott az apai házban, mert Joseph a következő években jelentős, 9—13 forintos iparüzési adót fizetett, de nem saját házában lakott. A családnak szülői és beépítetlen telkei is voltak.

Johann Osztoicsnak a Tabánban maradt örökösei nem tudták továbbfejleszteni apjuk

15. kép. Dr. Görgeő felvétele: Az Attila úti oldal a II. világháború után.

BTM, Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, 2468/9-12

virágzó és 1797-re jelentős felhalmozást eredményező vállalkozásait. Az egynegyedrészekre jutó mintegy 12.000 forint, nyilván kevésbé ambiciózus és ügyes gazdálkodással párosulva, a következő generációban már csupán igen tisztos polgári életformához volt elég a hirtelen fejlődésnek indult Pest árnyékába szoruló budai külvárosban.

*

A szentendrei Cvetkovicsné Osztoics Anna, a szőlőkből és a készpénzből részesült, valamint — nyilván — a még évtizedeken át a Johann Osztoics-örökösök tulajdonaként jegyzett, felosztatlanul maradt házak jövedelméből.

Osztoics Stanika, férjezett Budayné örökrésze fejében megkapta a sarki Glacis-telken álló üzletházat 12.176 forint értékben, valamint 500 forint készpénzt. A házzal nem voltak különösebb elképzeléseik azontúl, hogy nyilván beszédtek a bérleti díjat a vendéglő, a tobakáru-raktár és a lakások bérlőitől. De miután 1802-ben Peter Gabrilovics felhagyott a tobakraktár használatával, az épületrész öt éven át üresen állt, és a telken már csupán a kávéfolytatott adóztatható tevékenységet.

A férj, Buday Antal komáromi kereskedő, saját üzlete sem mehetett túl jól: aligha kétséges, hogy azonos azzal az Anton Budayval, aki 1808 júniusában kapta meg kinevezését az udvari kamarától egy aradi sóhivatali állásba, hivatkozással a szállítmányozásban addig mutatott tevékenységére és ügyességére. Az aradi sószállító tiszti hivatal (*Arader Salz Transport Officier*) évi 200 gulden fizetéssel és szolgálati lakással járt.⁴⁷ Első felesége, az Osztoics-lány, már nem élt; másodszer ott nősült és Aradon 1821-ben keresztelték Károly nevű fiát, akinek keresztszülei is kamarai alkalmazottak voltak. Károly később Selmecebányán szerzett bányamérnöki képesítést,⁴⁸ majd előbb a vajdahunyadi vasművekben gyakornokoskodott, azután Zalatnán lett kamarai bányahivatalnok.

Buday Antal — nyilván hivatal-vállalását és költözését előkészítendő — 1807 végén adta el a megboldogult Osztóics Stanikával kötött házasságából származó kiskorú leánya gyámjaként a sarki Glacis-telken álló házat Kiszely Pál magyar királyi udvari kancelláriai ágensnek.⁴⁹ Kiszely, aki Bécsben élt,⁵⁰ nem egészen három éven át volt a ház tulajdonosa. Ebben az időszakban egyetlen átalakítás történt a házban: a korábbi tobakáru-raktár földszintjét ideiglenes válaszfalakkal három átlagos méretű üzlet-műhellyé osztották föl. 1807/08-ban ugyanis két, a következő évtől három új adózó jelent meg a házban. Az üzlethelyiségeket bérlő kisadózó mesterek és kereskedők eleinte évente cserélődtek.

SÁGHY FERENC ÉPÍTKEZÉSE —
A HÁZ MAI FORMÁJÁRA BŐVÍTÉSE ÉS BÉRHÁZZÁ ALAKÍTÁSA

1810-ben a házat nyilvános árverésen legtöbbet ígérőként vette meg özvegy Kubányi Klára nevében veje: Sághy Ferenc.⁵¹ Két évre rá Sághy és felesége teljes jogú tulajdonos lett, mert az özvegy halála után, a két örökös osztozása alapján ezt a házat Sághyék nevére írták.⁵²

Az anyósa, majd felesége nevében intézkedő Sághy Ferenc (1767—1839) 1804-től három és fél évtizeden át volt az Egyetemi Nyomda gondnoka (*curator*). Vezetése alatt vált a tankönyvek, hivatalos kormányzati iratok és a kormányzat által hasznosnak ítélt, szétosztogatásra szánt gyakorlati ismeretterjesztő munkák nyomtatását végző intézmény a hazai tudományos és szépirodalom legfontosabb kiadójává, majd a Magyar Nemzeti Múzeum és a Tudományos Akadémia korai kiadványainak gondozójává, miközben latin és magyar nyelvű műveken túl továbbra is nyomtatott a „nemzetiségek” nyelvein (elsősorban szerbül és románul) is és immár szépirodalmat is.

Sághy kiterjedt zalai—vasi köznemesi családból származott, iskolai éveiben végiglakta a Dunántúl szinte minden jelentősebb városát Székesfehérvártól Pozsonyig. Előbb papnak készült, végül jogot végzett; jurátusként került Pestre, majd 1796-tól dolgozott a pesti egyetem adminisztratív igazgatásában. A kor irodalmi életének jelentős, közismert személyisége volt. Szerteszóródott levelezésének jó része kiadói ügyek intézését szolgálta: szerződések, korrek-túrák, hibajegyzékek, példányok szétküldését kísérte, a hivatalos postától független gyors és megbízhatóbb szállítási lehetőségek megszervezését szolgálta; de lévén nyilván köztudottan sokat levelező és küldözgető ember, mindenkinek mindenféle híreit, üzeneteit, kéréseit és küldeményeit is ő közvetítette. Évtizedeken át ápolta a barátságot egykori iskolatársaival: Horváth János veszprémi apátkanonokkal, Kresznerics Ferencsel és Fejér Györggyel. Ver-seghy Ferenc, Virág Benedek, Batsányi János és Kisfaludy Sándor műveinek gondos kiadója volt, aki Verseghyt munkával is ellátta, majd később a Sághy-család többi tagjával együtt ápolta és eltemette; Kisfaludy Sándor legkülönbözőbb ügyeit intézte Pest-Budán, még lottó-szelvényeit is ő vásárolta. Kétezer kötetes magánkönyvtára a második legnagyobb volt a korabeli Budán; saját színdarabjait, valamint Goldoni- és Schikaneder-fordításait játszották pesti és vidéki színházak. Meggyőződéses ortológus volt és nem habozott epés megjegyzéseket tenni Kazinczy Ferenc rovására, aki viszont mondhatni tevékenyen utálta Sághyt. Ennek következményeként egyrészt utóbb hosszú időre kiszorult a magyarországi irodalmi élet, il-

letve Pest-Buda kultúrtörténete számontartandó személyiségeinek köréből; másrészt, mi súlyosabb, nyomdaigazgatásának utolsó húsz éve majd folyamatos háborúskodássá vált: beosztotta — és Kazinczy patronáltja — Bikfalvi Falka Sámuel rézmetsző és betűvéső sorozatos feljelentéseire 1819-től egyik vizsgálat a másik után folyt ellene. Végül mindannyiszor felmentették, de 1838-ban megunt a zaklatást (71 éves volt ekkor), betegszabadságra küldték, közben nyugdíjaztatását kérte, de mielőtt ez megtörtént volna, „címe hátrahagyása nélkül” eltűnt a városból.⁵³

Sághy felesége tekintélyes és „tősgyökeres” tabáni családból származott. Dédapja, Marco Desevics, 1718-ban költözött a Tabánba testvérével együtt. A Desevicsek római katolikus rákok voltak (!), ezért Marco egyik fia, Bernard Desevics (1699—1761) papucskészítő mester az 1725/26-os és az 1733/34-es évben a Szent Katalin-plébánia egyházgondnoka, az 1740-es években négyszer tabáni katolikus bíró és hosszú időn át katolikus bírósági ülnök lehetett; testvére, Antal pedig a vizivárosi ferences kolostor szerzeteseként a tabáni Szent Katalin-templom plébánosa. Így szerezhetett már apjuk egy telket az 1720-as évek végén a tabáni plébániatemplomhoz tartozó területből az új (azaz a mai) hajó felépítésére pénzt előteremtendő kimért és kizárólag római katolikusoknak eladott telkek közül a *Hauptstrasse* nyugati oldalán (azaz a mai Döbrentei utca páratlan számozású oldalán). Ehhez a család további két generációja a következő több, mint harminc év alatt még négy szomszédos keskeny telket csatolva kialakította a Fő utca és a Templom köz (ma: Döbrentei utca — Hegedüs köz) sarkán a mai Döbrentei utca 15. számú ház telkét. Az ezen álló házban lakott már Bernard is, aki egyetlen gyermekét magyar nemeshez: Kubányi Gáborhoz († 1787) adta férjhez.⁵⁴ A Desevics-lány († 1811) közel harminc évvel élte túl férjét, két gyermekük közül a Desevics-házat a fiú: Kubányi János, a sarki Glacis-telken állót a lány: Sághyné, Kubányi Katalin örökölte. A fiú két évvel élte túl édesanyját, gyermektelen halála után (1814 májusában) a Desevics-ház is Sághyék tulajdonába került.⁵⁵

Ők azonban mindvégig fenn laktak a várban, abban az ötszobás szolgálati lakásban, amelyet az Egyetemi Nyomda épületében (ma: Hess András tér 4.) biztosítottak számukra.⁵⁶ A család a mai déli pályaudvar helyén fekvő, akkor még beépítetlen területen 1819-ben tekintélyes nyári lakot, „villát” is emeltetett magának.⁵⁷

Sághy mindkét tabáni házat szinte azonnal megszerzése után bővítette és átépítette. Még részben sem saját lakásukul tehát, hanem a Desevics-örökség jó befektetésének szándékával. Mindkettőt bérházzá alakították: az adott alapterületen a lehető legjobb helykihasználással helyeztek el különböző méretű és színvonalú lakásokból a lehető legtöbbet.

*

A ház Sághy anyósa részéről történt birtokbavételének napja és ennek telekkönyvi bejegyzése közé esett az 1810. szeptember 5-i nagy tabáni tűzvész. A fél városrészt elpusztító csapás nem tett komoly kárt a ház falazataiban, de valószínűleg leégett a teljes tetőszerkezet és kiégett a lakások és üzlet-műhelyek berendezése és felszerelése.⁵⁸

A félelmetes tűzvész megismétlődésének megakadályozása érdekében nem csupán az új „demarkációs vonal” kitzése és ezzel összefüggésben a Glacis-telkek jogi helyzetének rendezése indult meg, hanem József nádor elrendelte azt is, hogy a budai magánépítkezések engedélyezésére és ellenőrzésére szabályzatot dolgozzanak ki, és állítsanak föl egy építési

16. kép. A Szarvas téri sarok a II. világháború után.

BTM, Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, 10.577/6-9

bizottságot. Az új építetői kötelezettségnek megfelelően nyújtotta be engedélyezésre 1811 őszén Sáhgy Ferenc a ház bővítési tervét (4—6. kép).⁵⁹ A tervlap biztosan nem felelt meg az újonnan megalkotott budai építési szabályzat egyik előírásának: nem szignálta építőmester. Ennek ellenére a terv szerinti bővítést a budai *Bau Commission* engedélyezte, azzal a megszorítással, hogy az építető telkének az erősítés felől eső részéből át kell adnia egy darabot, és a ház mögötti utat saját költségén meg kell csináltatnia.⁶⁰ A telek hátsó sarkának levágása a hadügyigazgatási térképeken is több változatban szerepel, az építető azonban nem felelt meg a kikötésnek: a mai Váralja utcai épületszárny és az új keresztaszárny sarkát, a tervnek megfelelően, a már létező utcai épületszárny, illetve a — szomszéd Osztóics-telekhez igazodó — mélypince tengelyének metszésében építették meg, így a ház sarka a szomszéd házhoz, illetve az új demarkációs vonalhoz képest is kiugrott és ma is kiugrik (18. kép). Az építési kikötés figyelmen kívül hagyásának semmilyen következménye nem volt. (A telek ún. túlépítettségét a közigazgatás az 1952-ben felfektetett birtoklapon regisztrálta először, de minthogy ekkor tértek át a négyszögölről a négyzetméterben történő nyilvántartásra, ez egyszerű átszámítási hiba következménye is lehet.)

Az 1811 őszén benyújtott tervlap szerint a telekhatáron, a mélypince fölött, teljesen új, emeletes keresztaszárnyat építettek, és azt mindkét végén „szabályos” házsarkot kialakítva kötötték össze a már álló két utcai épületszárnyal. Azaz az egyik oldalon megszüntették a mélypince mai Attila út felőli nagy lejárátát, a másik oldalon pedig megépítették a Váralja utcai korábbi házvégfáltól még szükséges öt ablaktengelynyi épületrészt (amiből a három hátsó tengely mai állagában II. világháború utáni újjáépítés eredménye.) Ezzel a ház udvart körülfogó, zárt, egységes párkánymagasságú tömbbé vált.

A már álló épület belső beosztásához lényegében nem nyúltak az addig is a vendéglőhöz tartozó, illetve lakóhelyiségekként használt részeken (kivéve, hogy megszüntették és egy szobává alakították a Váralja utcáról nyíló gyalogkaput); felszámolták ellenben a tobakáru-raktárat és, mint mondtuk, a mélypince Attila út felőli nagy nyílását. Ezek helyén új közfalak beépítésével a földszinten a kapualjtól balra négy külön-külön utcai bejárattal rendelkező üzlet-műhely jött létre, amelyek közül az újonnan épült főfalak között helyet kapó legszélsőhöz tartoztak további helyiségek az új kereszt szárnyban. Az emeleten pedig két sokszobás, jó lakást lehetett elhelyezni ebben az épületrészben új közfalak beépítésével és szintén az új kereszt szárnyba átnyúlóan. A kereszt szárny további részében egy második, a korai elsőnél tágasabb lépcsőház épült, párhuzamoskaros, pihenős lépcsővel, ahonnan az emelet minden ajtaja megközelíthető volt az egységesen most körbevezetett függőfolyosón át. A lépcsőház túloldalán a földszinten egy az udvar felől nyitott nagyobb helyiséget terveztek, alighanem kocsiszínt. Ezen túl a kereszt szárny és a Váralja utcai szárny már teljesen földben álló, ablaktalan sarkán az udvar felé nyitott további gazdasági helyiségek következtek volna, a Váralja utcai szárny sarkán pedig istálló, három sorban elhelyezett hat loállással. Azonban a ma is álló falak arról tanúskodnak, hogy már kivitelezése előtt feladták a kocsiszín-istálló egység megépítésének tervét, és helyette a kocsiszín helyére két zárt csehsüveg-boltozatos helyiség, az istálló helyére más zárt gazdasági helyiségek kerültek, közéjük pedig, a kereszt szárny végfalához tapadva, a mélypince hátsó, csapóajtós új lejárata. Sághy nyilván használta a pincét saját bora tárolására (jelentős nagyságú szőlők után fizetett ezen a telken adót), de a kereskedelmi arányú árumozgatásra alkalmas utcai lejáratra nem volt szüksége, a kisebbik lejáratot viszont úgy kellett átalakítani, hogy az immár saját telkéről és ne a szomszédéről induljon.

A földszintet körben csehsüveg-boltozatok fedik. Az a kilenc boltszakasz, amely a kapualjtól az Attila úti ház végig fekszik, nem a főfalakra, hanem az eléjük épített és mély hevederívekkel összekötött falpillérekre terhel, amelyeket a szárny alatti pincében többnyire semmi nem tart. Ez határozottan amellett szól, hogy e boltozatok az egykori tobak-raktár falaihoz képest másodlagosan készültek — ekkor tehát. (A látványos önhordó épületszerkezetet ma a 19. század végén behúzott középfőfal, és attól az udvar felé eső részen számtalan új rabcifalszakasz torzítja.) A vendéglői terekben és néhány további nagyobb helyiségben ugyanilyen hevederes csehsüveg szakaszok vannak, de falpillérek nélkül, további helyiségek egy boltszakasszal fedettek. (Csak falkutatás dönthetné el, hogy ezek a boltozatok utólag vannak-e beültetve a korábbi főfalakba vagy egyszerre készültek azokkal.) Az emeleten körben csapos gerendafödémek voltak (ezeket a ház II. világháború utáni helyreállításakor teljes egészükben lebontották és új födémre cserélték.)

A tervlapon a ház Új utcára (Attila út) néző homlokzatát ábrázolták a megépültnek, illetve a valóságosnak megfelelő nyíláskiosztással, de egy erőteljes osztópárkánytól eltekintve teljesen sima falfelületekkel (6. kép). Ez biztosan nem felel meg sem az akkor már létező, sem az ekkor létrehozott állapotoknak, hiszen a homlokzat ma is meglévő gazdag tagolását — mint láttuk — már az első építkezések során kialakították, és ekkor továbbvitték arra az épületrészre is, amelyen korábban nem volt, illetve amelyik újonnan épült. Kételyünk csupán a tekintetben lehet, hogy a falazatból ki nem alakított, csak vakolatból húzott elemekkel: kisebb táblázatokkal és a főpárkány részletformáival nem ekkor gaz-

17. kép. A ház Attila úti szárnya.

A szerző felvétele, 2008

dagították-e a homlokzatok megjelenését (20. kép). Ezek a homlokzatok mind rendszerükben, mind részletformáikban jellegzetes, noha messze nem a leggazdagabb képviselői egy olyan tagolási módnak, amelynek számos példáját ismerjük a 19. század első két évtizedének budai építészetéből; az 1810-es tűzvész után épült vagy helyreállított tabáni házak jelentős részének ilyen fajta homlokzata volt. A falfelületekre kis kiülésű rétegeket: legtöbbször szögletes tükröket, falsávokat, táblákat sorolnak, úgy, hogy sokszor elvész e tagozatok értelmes szerkezetekre: falpillérekre, párkányokra, nyíláskeretekre utaló logikája. Így lesz például a lizénából alul-felül fogazott függőleges tábla, illetve alakul a szemöldök-párkány mélyített tükrű vízszintes táblává, amelynek nincs kapcsolata az ablakkal és vízvető szerepe sincs. A homlokzat egésze ki-be lépegető falsávok és mezők gazdag szövésévé válik. Ugyancsak nem ábrázolja tervlapunk a domborműves házjegyet, pedig ezt, akár csak a kapu kökeretét, ennek az építkezésnek a habarcsával helyezték be (21. kép). A szegmensíves záradéku kökereten széles, lapos horonyt vezettek körbe, amelyet záradékában és kétoldalt egy-egy mélyített kazettában elhelyezett leveles rozettával is díszítettek. Talán máshonnan került ide, mert korábban faraghatták, mint amióta ez a ház áll.⁶¹

A kökeret és az emeleti ablak közé egyszerű szalagkeretbe ágyazott domborműves tábla menekülő szarvasba akaszkodó két vadászkutyát ábrázol (22. kép). Mestere valószínűleg azonos több más 1810-es években készült házjegy szobrászával,⁶² de megnevezni nem tudjuk. A házjegy ismerete az 1810-es évek végétől mutatható ki,⁶³ azt is bizonyítva, hogy a szarvas az első évtizedekben (ahogyan ma ismét) arany színűre volt festve, mert ezután következetesen Arany Szarvas-házról (*zum goldenen Hirsch, Kod zlatnog jelena*) beszéltek. A jelenet kései források szerint arra emlékeztet, hogy a ház helyén Mátyás király vadász-kastélya, más változatban Mátyás vadászainak laka állt volna, ismét más változat szerint Mátyás itt dőfte volna le a királyi kertekből kiszökött szarvasbikát.⁶⁴ Nem tudni, hogy a házjegy indította-e el a helyi legendaképződést, vagy pedig maga is már létező legenda valamelyik változatára tett utalás.

A házban tehát az 1811-es terv szerinti építkezés után működött egy vendéglő a kávémérő lakásával az íves sarokrész földszintjén az Új utcai kapualjtól jobbra és a Váralja utcára is átfordulva; volt négy üzlet-műhely az Új utcai fronton külön-külön utcai bejárattal, amelyek közül csupán a legszélsőhöz tartozott közvetlen átjárással nagy konyha és további két helyiség a keresztzárnyban; volt három jó fekvésű, nagy lakás az emeleten, az íves sarkon és az Új utcai szárny hosszában átfordulva a keresztzárnyra is az új lépcsőházig. (Egy négyszobás foglalta el a teljes sarokrészt, az Új utcai szárny közepén egy háromszobás helyezkedett el, míg az ehhez a házvég felé csatlakozó ötszobásnak már csak három kéta-blakos szobája nézett az utcára, a másik kettő a keresztzárnyba esett és egy-egy udvari ablaka volt. Mindegyikhez tartozott továbbá konyha, valamint kisebb belépő, forgalomosztó helyiség(ek) az udvari folyosó felől.) És volt a házban még összesen hat kislakás, azaz öt háromsejtes, középkonyhás, konyhai bejáratos lakás a Váralja utcai szárnyban (kettő a földszinten, három az emeleten), valamint a hatodik a keresztzárny emeletén, amely egy udvari (de nagyobb) szobából és a lépcsőház mögött elhelyezkedő kis konyhából állt.

*

Noha az átépítési terv szerint négy *üzlethelyiséget* alakítottak ki, az adóösszeírások csupán három műhely-üzlet működéséről tanúskodnak, legvalószínűbben tehát a kapualj melletti egytengelyes helyiséget végül hozzácsapták a mellette fekvőhöz. A üzlethelyiségek bérlőinek személye sűrűn változott, három adózó mestert egyszerre először 1808/09-re, majd legközelebb 1814/15-re jegyeztek be, és az azt követő években sem rendszeresen. A műhelyek profilja sokkal állandóbbnak tűnik, mint a használók személye: az áttekintett közel fél évszázad alatt az egyik műhelyben végig fás mester (asztalos, hangszerkészítő, óraházkészítő, aranyozó) tevékenykedett, míg a másikat mintha papírral dolgozók használnák (réznyomtató, könyvkötő, festő, kártyafestő).

Az utóbbiak közül legnevesebb Johann Schmid (?—1847) svájci származású réznyomtató (*Kupferdrucker*), aki 1808/9-től 1813/14-ig fizetett itt az átlagos felső határán mozgó, 4 forintos adót. Az 1810-es tűzvészben rendkívül nagy, 6000 forintos kárt szenvedett ingóságaiiban, de a ház újjáépítését kivárva itt folytatta működését. Azután volt egy második budai műhelye, majd nyomtató üzemet létesített Pesten, amely az 1820—30-as évek legfontosabb ilyen vállalkozásává vált. 1817-ben, már második budai műhelyében, ő sokszorosította azt a látképet, melyet Petrich András rajza nyomán Anton Philip Richter karcolt rézre (*2. kép*).⁶⁵ A Gellérthegyről kitaruló városképet megörökítő vedután házunk legkorábbi sokszorosított ábrázolása látható, amely sokkal pontosabb, mint a későbbi látképek, sőt, mint a metszet alapját képező Petrich András-féle festmény. Jól kivehető rajta a 15 Új utcai emeleti ablak, és a kapu. Viszont az íves helyett (biztosan rosszul) levágott sarkot mutat, és ebben az 1830—50-es évek majd minden házunkat is ábrázoló látképe követni fogja. Karl Held festő csupán két évet töltött itt 1816-tól és kisösszegű adót róttak ki rá.⁶⁶

1814/15-től a fluktuáció némelyest mérséklődött: ebben az évben bejegyezték két olyan mestert, akik közül Franz Platner/Platter zongorakészítő több mint húsz, Basilius Szubotics

könyvkötő tizenöt éven át fizette itt iparüzési adóját.⁶⁷ Az 1828-as népszámláláskor mindketten a házban is laktak családjukkal. Basilius Subotics háztartásában feleségét, egy szolgát és egy cselédlányt írtak össze; míg Platter özvegy volt, mindössze egy cselédlány tartozott háztartásához.⁶⁸ Átlagos összegű adót fizettek, majd az évek múltával Platter egy kicsit többet, Subotics pedig egyre kevesebbet. Valószínűleg mindketten a kislakások közül béreltek egyet-egyet.

A Subotics távozása utáni évben telepedett meg itt egy jelentős adót fizető, közismertté vált cég: Matthias Linpardtnak az Aranyszarvashoz címzett péksége. Specialitása a szarvaskifli volt, azaz két hátával egymásnak ragasztott kifli.⁶⁹ A pékség az 1830-as évek végén átköltözött a Virág Benedek-házba (Apród u. 10. — Döbrentei u. 9.), de megtartotta az Aranyszarvas nevet.⁷⁰ A sütőde nyilván a nagy konyhával (és lakással) összefüggő szélső műhelyben működött, és — mivel mellette csupán Platter adózott tovább — valószínűleg nem csupán a szélső, hanem egy további utcai üzlethelyiséget is elfoglalt.

E 6—10 éves időszak után, az 1840-es években visszatértek a három üzletes használathoz: a pékség helyén Lackner János mézeskalácsos fizetett átlagos adót (ő még az 1857-es népszámláláskor is itt lakott feleségével), míg a másik két műhelyben ismét sürűbben cserélődtek a kisadózó mesterek.

A műhelyeket használó mesterek — az egy elhíresült rézmetszőt, illetve pékséget kivéve — átlagosan, de inkább annál is rosszabbul kereső kézművesek voltak tehát, a műhelyek üzleti szempontból kedvezőnek tűnő fekvésének úgy tűnik, inkább az itt űzött mesterségek viszonylag exkluzív jellegében volt szerepe.

*

A nagylakások bérlői ritkán, illetve inkább nem folytattak a város által adóztatott tevékenységet, így sorukat nem tudjuk összeállítani. De éppen a nagylakások bérlői révén számítanak a ház fénykorának az 1830-as—40-es évek. Pontosabban szólva egyetlen olyan korszakának, amelyet az utókor számon tart.

Az 1811-es építkezés előtt két jó lakás lehetett a ház emeletén. Feltételezhetjük, hogy ezt lakta az a két személy (családjával), akinek ingóságaiiban a tulajdonos, a kávé és Schmid rézmetsző mellett ezer forintokban mérhető kár esett az 1810-es tűzvészben: Johann Ignjatović és Joseph Steinmayer — mindketten nemesek.

Az átépítés után a három jó lakás egyikében tíz éven át lakott Alexander Giedl/Gietl 1812/13-ban „házmester Sággy úrnál” (*Haußmeister bey Hn. v Säggy*) foglalkozásmegjelöléssel (nyilván a várban a nyomdánál), de 1818/19-es említésekor már maga is úr, azaz nemes, és szőlői vannak, foglalkozása pedig „raktárfelügyező a királyi Egyetemi Nyomdánál” (*Magazin-aufseher in der K: Univ. Buchdruckerey*). 1822/23-ban említették utóljára. Másikáról nem tudunk,⁷¹ a harmadikban — és ha így volt — csupán a sarki jöhet szóba: talán maradt Johann Ignjatović. Ő a budai városi adminisztrációban gyakornokoskodott már 1799-ben, és legalábbis az 1820-as évekig töltött be különböző hivatalokat illetve választott tisztségeket.⁷² A polgárkönyv szerint budai származású volt, így talán nem rokona a szentendrei családból származó Sima Ignjatović (1801 körül—1847) budai városi hivatalnoknak, aki 1828 és 32 között költözött ide családjával. De az sem zárható ki, hogy mégis, és éppen Johann támogatta Sima budai városi karrierjének indulását és Sima az ő lakásába költözött, esetleg halála után.

Sima Ignjatović valószínűleg 1822-ben tett ügyvédi vizsgát és 1823-tól mutatható ki a városi alkalmazottak sorában. A szokásos módon lépegetett előre a városi ranglétrán, több állomás után 1837-től tanács aljegyző, 1843-tól pedig törvényszéki főjegyző volt.⁷³ 1832-ben magához vette kilencéves unokaöccsét, Jakov Ignjatovićot (1822—1889), aki 1845 elejéig lakott itt.⁷⁴

A másik neves bérlő a bajai születésű Jovan Pačić (1771—1849) volt. A napóleoni háborúk nyugalmazott császári kapitánya vagy tíz nyelven beszélt és négyen verselt is, sőt 1808-ban akvarell-albumot festett *Bácsmegyei népköltözete*kről, és ennek lapjai közül egyet a *Regélő* 1837-ben metszetben is közölt.⁷⁵ Napóleonról és tábornokairól még a fiatal Jakov Ignjatovićnak is sokat mesélt. Élénk kapcsolatokat ápolt az 1819 és 1849 között Pesten evangélikus segédlelkészkedő majd önálló szlovák evangélikus lelkészséget kiharcoló Ján Kollárral.⁷⁶

A később — viharos politikusi és újságírói múlt után — a Délvidékre költöző és jeles regényíróvá váló Jakov Ignjatović öregkorában írt önéletrajzában⁷⁷ büszkén hangsúlyozta családja szentendrei őshonosságát azt, hogy ősei még Arsenije Crnojević pátriárkával jöttek Szentendrére, és hogy unokája annak a Sima Ignjatovićnak, aki a Preobrazenska-templom „alapító kegyura”, azaz nagy adománytevője volt.⁷⁸ Budai éveiről írva érzékletes képet ad

19. kép. A Váralja utcai épületszárny az udvar felől.

Szilágyi Edit felvétele, 1995

20. kép. A homlokzati faltagolás.

A szerző felvétele, 2008

niális Sima Milutinović az előbbiekhöz hasonlított, Jovanović, a nagy családost, egykori császári hadnagy szekundált nekik, Subota Mladenović, az öreg tanító, a Mrazović-féle preparandia növendéke pedig kolosszális természetével és tekintélyével mindenkit lenyűgözött. [...] A beszélgetés, szokás szerint, Vuk [Karadžić] írásreformjáról folyt. Aztán a kongresszusról, mikor jön össze, meg a Maticáról.” Sima Ignjatović nem volt a nyelvreformátor Vuk híve „[s]őt azt tartotta, Mladenović-tyal, a bácskaival együtt, hogy Vuk el akarja téríteni a szerbeket a hitüktől.” De azért Kurelac is eljár a társaságba, aki mindig Vukot védte.⁷⁹ (A sors iróniája, hogy a házzal szemben, a park szélén Vuk Karadžićnak állítottak emlékművet 1987-ben.) Jeles vendégek is megfordultak Sima Ignjatovićnál: 1838 körül Bogyanszkij orosz professzor, aki köszvényét érkezett gyógyíttatni a budai fürdőbe, illetve P. Stamatović, akinek *Utazás Esztergomból Szegedig* című műve „[v]alósággal felrázta a szerbeket”.⁸⁰

Legkésőbb 1843-tól bérelte a harmadik nagylakást Sandrik/Sándik Pál nemes ügyvéd. Később saját háza is volt az Attila utca beljebbi szakaszán, mégis mindvégig a Szarvas-házban lakott, mert még az 1857-es népszámláláskor is itt írták össze családjával: ő maga 60 éves volt akkor, feleségével és egy cselédlánnyal lakott, egy fiuk nem élt már velük.

Az 1849-es évről pontos képünk van, mivel az adókönyvbe bejegyezték a különböző

gyámja és háznépe Szarvas-házbeli életéről. Az asktétikus életvitelű (fiatalabb) Sima Ignjatović gyalog járt Szentendrére, egyszerű ruhája miatt gyakorta nemessége és városi tisztviselősége ellenére megfizették vele a hídpénzt, az 1838-as árvízkor csónakkal mentette a lakosságot és unokaöccsét is spártai szellemben nevelte. Rendkívüli vendégszeretettel fogadta lakásába a szerb irodalmi és kulturális élet Budán megforduló képviselőit. Több mint egy éven át vendégeskedett nála Sima Milutinović Sarajlija (1791—1847), a boszniai származású költő. Rendszeresen összejött nála egy szerb társaság: „Sima Ignjatovićhoz csak veteránok jártak; öreg tollforgatók és katonák, [...] Sima Ignjatović rettentő szerb sovíniszta volt. Nála a szerb ember minden tekintetben első volt, a harcban éppúgy, mint a tudományban és a szenvedésben. Senki sem állt a szerb fölött, nem is volt hozzá mérhető. Pačić kapitányban már első pillantásra látni lehetett a katonát, de teli volt fajtája iránt érzett hevülettel. Milivojević, mint matematikus, igazi szakember, ezenkívül olyan hazafi akár az első vagy a második; a zse-

járadékot húzókat éves jövedelmükkel. Ezek szerint Patsits nyugalmazott lovaskapitány 600 forint nyugdíjjal élt a házban, azonban a bejegyzést rögtön ki is húzták — ő ugyanis ebben az évben meghalt. Talán az ő lakásába jött Strázsay Anna asszony, született Pfeiffenhofen, akinek 800 forint nyugdíja volt. Ha Sándrik ügyvédék folyamatos ittlakásával számolunk, csak az 1847-ben meghalt Sima Ignjatović-féle lakásba költözhetett be az a Demeter Joannovits nemes ügyvéd, korábban városi hivatalnok, akiről 1849-ből származik első adatunk, és aki 1850-ben 120 forint éves lakbért fizetett.⁸¹

Franz Schams városleírása szerint 1821-ben Pesten „uraságoknak való” lakásnak számít a jó helyen fekvő házban lévő 8—10 szobás, első emeleti, utcára néző; istálló és egyéb melléképületek használatának lehetőségével. (Ilyen lakás a Tabánban valószínűleg egyetlen egy sem volt.) Polgárnak vagy tisztviselő embernek fele ekkora, azaz 4—3 szobás dukál, melléképületek nélkül.⁸² A Szarvas-ház nagylakásai éppen ennek a kategóriának felelnek meg, de a budai külvárosi polgárok nem laktak ekkora lakásban. A nagylakások bérlői mindannyian hivatalnokok, értelmiségi tevékenységből vagy nyugdíjból élők voltak. Legtöbbnyire nemesek ugyan, de köznemesi származásúak vagy éppen hivatali érdemeikért nemesítettek.

*

A háromhelyiséges konyhai belépős *kislakásokat* lakhatta egy-egy család éves bérletben, illetve kiadhatták őket közös konyha használattal (bútorozva), hónapos szobákként. Az utóbbi féle lakókról semmit sem tudunk.

Nyilván az előbbiről volt szó viszont az éveken át üzlet-műhelyt is bérlő és itt is lakó mesterek esetében csakúgy, mint a zsidó kereskedő családok esetében. Az 1806/07-es adóévtől kezdve mintegy tíz éven át minden évben feljegyezték az összeírók a házban egy-egy zsidó kereskedőt, sőt az 1812—1814 közötti években kettőt-kettőt,⁸³ közülük leghosszabb ideig Jakob Czuczakot, illetve Leopold Poppert. Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1815-ös tabáni lélekösszeírás összesen húsz zsidó háztartást regisztrál a Tabánban 106 lélekkel, akkor a Szarvas-házban összeírt két család: Samuel Seidner, feleségével, hat gyermekével és szolgálójával, valamint Leopold Popper (az összeírásban Papper) feleségével, két leánygyermekével és szolgálójával jelentős arányszámot tesz ki.⁸⁴ Ők — amelyik évben fizettek — az átlagosnál valamivel magasabb (5 forint) adót fizettek, noha az a két rác kereskedő, aki valószínűleg hasonló státusban jelenik meg az adóösszeírásokban, egy-egy évre csupán hármat. Jakob Czuczaknak az 1810-es tűzvészben a házban pusztult ingóságai sem voltak egészen jelentéktelen értékűek: 400 forintra becsülték kárát. A másik három 1810-es károsult — akikben a kislakások bérlőit sejtethjük — 250 és 40 forint közötti értékét veszítette. Azt gondolhatjuk tehát, hogy a zsidó iparúzókre nagyobb adót vetettek ki, mint az ugyanolyan volumenű üzletet vivő keresztényekre, illetve hogy ők szerényebb körülmények között éltek, mint az ugyanolyan vagyoni állású más vallásúak.

*

A *kávéház* vendégköre, úgy tűnik, kettős volt: egyrészt a kávéházi sarok mellett kellett befordulnia mindenkinek, aki a hajóhídtól az Új-, majd Ferdinánd-kapun át a Várba tartott: a széles, fasorral szegélyezett út élénk forgalmát az 1830—50-es évek veduta- és életkép rajzolói és metszői kedvvel örökítették meg (3. kép).

1832. augusztus 5-től minden reggel hat órától egész nap társaskocsik indultak a zugligeti (*Auwinkel*) Laszlovszky-majorhoz és Lipótmezőre, még hozzá Budán három helyről: a „Szarvastól”, a Bécsi-kaputól és a vízivárosi polgári kórháztól. E 10—12 személyt jutányos áron a kirándulóhelyekre szállító lóvontatta járműveket a városligeti vendéglő bérlője, Kratochwill János vezette be egy hónappal korábban Pesten, hogy a zöldbe vágóyk még nagyobb létszámban és könnyebben kereshessék fel bérleményét. Ennek mintájára Budán a bérkocsisok céhe szervezte meg a vállalkozást.⁸⁵ A nagyobb, fél- illetve egésznapos kirándulásra induló pestiek, a hajóhídon átkelve, a Szarvas-háznál szálltak föl. Az ekkorra már a társasélet kedvelt formájává vált zugligeti kirándulásra szép napokon annyian vállalkoztak, hogy közülük többen — mint Bártfay László naplójából tudjuk — néha a kocsira várók tömegét látva inkább visszafordultak és hazamentek.⁸⁶ Frankenburg Adolf szatírát írt a „czimbora-kocsis” budai kirándulásokról egy 1844-es *Életképekben*, a korabeli Szarvas tér szokványos reggeli életét is felvillantva: nem csupán a társaskocsik indultak a Szarvas-háztól, de bérkocsi-állomás is volt itt, sőt kora reggel bérelhető igáslovakat is itt lehetett találni.⁸⁷

A Szarvas-kávéház bérlőnőjének viselkedéséről igen kedvezőtlen képet rajzolt önéletrajzában az 1838-as árvíz idején Budára húzódott Barabás Miklós: „*Én annyira fölinge-rültem a kapzsiság láttára, hogy fönnhangon így kiáltottam a vendégekhez: «Pesten a szükség kényszerítette a kávésokat arra, hogy árvíz idején csak fél porciókat adjanak, de tegnap már a vidékiek is bejöttek a városba, s így a kávésok is a rendes adag kávéat adják. Maga ellen vét minden pesti ember, ha a kárt nem vallott budai féltől fele adagot is elfogad, mikor a kárt vallott pestiek egész adagot adnak.» Ezzel otthagytam a kávéházat, s azt hiszem, a pestiek mind otthagyták.*”⁸⁸ Ugyanilyen rossz véleménnyel volt a kávé-bérlőről a kései fáma, amely szerint a Szarvas barátságatlan és pénzéhes fogadásánál a tele pénztárcával betérő vendégek szívesebben látottak voltak, mint kiöntött, szerencsétlen polgártársai. Végül mégis el kellett viselnie, hogy „széles étkező termét”, sőt udvarát is megtöltsék a szegények, és ráadásul még hálát is adjanak neki.⁸⁹

A vendégek másik része a környékbeli szerb mesteremberekből került ki, akiknek afféle kaszinója volt a kávéház. Jakov Ignjatović meséli, hogy „*Sima Ignjatović budai házába — melyben az Arany Szarvashoz címzett leghíresebb vendéglő volt — szerb és horvát újságokat is járatott, mégpedig saját költségére. Galléron ragadta a szerbeket és úgy húzta őket az asztalhoz, hogy újságot olvassanak.*”⁹⁰

Bevilaqua Borsody Béla jegyzett föl egy 1840-es évek elejéről datálódó történetet, amely szerint a kávéházban biliárdozó mesterembereket katonatisztek akarták elzavarni az asztaltól. A perpatvarból dulakodás, majd párbaj lett, ahol Kraits Demeter mészárosmester és segédei teljes mészáros-arszenállal felszerelve jelentek meg, mondván, ezek a mi fegyvereink. Így a lovagias ügy közderülttségbe fulladt, majd egy nagy közös kávéházi dárídóval zárult.⁹¹ A történet — amint azt Bevilaqua is mondja — vándoranekdota, az alaphelyzet azonban alighanem jellemző.

A kávéház bérlői sűrűn cserélődtek, közülük alig néhányan töltöttek négy—öt évet vagy annál többet a bérletben.⁹² Ők valószínűleg a kávéházzal összekapcsolódó lakást lakták a Váralja utcai szárny földszintjén, de csupán Alois Fleischbauerről tudjuk biztosan, hogy 1828-ban valóban a házban lakott, két szolgájával (ők nyilván a kávéházi kiszolgálást végezték), valamint cselédlányával és még albérlője is volt. (Ez arra utal, amire egyébként az

1811-es tervlap és a mai házállapot helyiségbeosztásának ellentmondásai is, hogy a kávéház által használt helyiségek talán tovább nyúltak a Váralja utcai szárny földszintjén, mint ahogyan azt a tervlap mutatja.)

*

Az 1850-es években, a Lánchíd 1849-es megnyitása és a hajóhíd megszüntetése után, a környék jellege alaposan megváltozott. A Várba irányuló forgalom ettől fogva túlnyomórészt a Bécsi-kapun át bonyolódott, 1852-ben már a társaskocsik is a Lánchíd budai hídfőjétől jártak a Laszlovszky-majorba,⁹³ majd a Ferdinánd-kaput be is falazták. Ettől fogva a Szarvas tér elcsendesedett környékén is elkezdődött a Tabán „festői kisvárosi” korszaka, és ugyanakkor az érzékelhető elszegényedés.

Már erről a korszakról beszélnek az 1857-es népszámlálásnak a házban kitöltött ívei. Míg 1828-ban a házban összeírt mindössze négy állandó lakónak tekintett család közül háromnak volt szolgálja, cselédlánya, az 1857-ben összeírt kilenc családból csupán Sándrik Pál ügyvédnek. Másik korábbi ismerősünk Johann Lackner mézeskalácsos feleségével, láttuk, az átlagosnál kisebb adót fizető polgár. Az ekkor összeírt lakók túlnyomó többsége négy zsidó család tagja volt. Három családfő értelmiségi: a nagycsaládos Samuel Störck sebészorvos (*Mag. Chir.*) feleségével és négy gyermekével lakik (további két huszonéves fia már „egészségügyi személy”-ként dolgozott és nem lakott otthon). Carl Tersch és Moses Freund tanárok (*Oberlehrer*), az előbbi feleségével és két kislányával, az utóbbi feleségével és kisfiával él. Összeírják még Rosina Schlesinger 60 éves özvegyet fiával és három hajadon leányával. A római katolikusok közül Martins Riztler lisztkereskedő feleségével és hároméves kislányával talán a módosabbak közé tartozott, Friedrich Kling napszámos feleségével és 18 éves neveltányával már biztosan nem, ahogy az ekkor a házban lakó egyetlen szerb, Georg Poicsics sem. Ő özvegy, mesterjoggal nem rendelkező szabó, akinek három gyermeke közül kettő, egy 18 éves lány és egy 16 éves fiú már „iparüzleti segédmunkásként” dolgozott, de még a családdal laktak.⁹⁴

ÉS AMI AZUTÁN TÖRTÉNT

Az 1811-es tervek alapján megépült a mai Szarvas-ház — jellegadó építkezés ezután az elmúlt közel kétszáz évben nem történt. Az apró és nagyobb mérvű szükségleti átalakítások, javítások és rontások hosszú sora következett.

1832-ben Sághy Ferenc árverésen adta el a házat a legtöbbet ígérő Prokopp Csoppor szolnokai terménykereskedőnek,⁹⁵ aki valójában egy nagy szentendrei család tagja volt.⁹⁶ A tulajdonjogot 1851-ben a három másik Csoppor-lány beleegyezésével a negyedik: Csoppor Barbara és férje, Martinovics Elek ügyvéd nevére írták;⁹⁷ a ház az ő három lányuk és leszármazottaik kezén maradt a tulajdoni lapra 1952-ben bejegyzett államosításig.

1862-ben Martinovics Elek nyújtotta be Magyar Gyula tervét engedélyezésre (*11. kép*). A kávéház terasszal való kibővítésére trapéz alaprajzú, ún. svájci ház típusú fa bővítmény épült volna a ház íves sarokrészének két tengelye elé.⁹⁸ Nem tudjuk e „szalon” elkészült-e valaha, hosszú életű azonban nem lehetett: tíz évvel később már biztosan nem állt.

1892-ben döntés született arról, hogy befejezik a „budai körutat” azaz kiszélesítik és

21. kép. A kapu kökerete és az Aranszarvas házjegy.

A szerző felvétele, 2008

került alapfalon át. Előtte és a kapualj közepén is lépcsősorokat kellett építeni az új utcai járószint és a belsőudvar szintje közötti szintkülönbség áthidalására.

Alig később a Várkertet déli irányból nagy fallal zárták le a Sándor-lépcső vonalában, amely végképp megközelíthetetlené tette a déli várlejtő felső szakaszát ebből az irányból. Az egykor a Ferdinánd-kapuhoz vezető út tengelyében e falra egy díszkutat is építettek (14. kép). (Az új fal és a középkori eredetű erődítésfalak közötti területen helyezték el a várkert üvegházait és melegágyait.)⁹⁹

A Tabán legrosszabb részének bontását a Gellérthegyre felkúszó kis utcákkal már 1896-ban megkezdték, de a munkák elakadtak. A kiszélesített Attila körút hamarosan elégtelennek bizonyult és ráadásul nem volt körbevezetve, azaz nem jutott el az Erzsébet-hídig. A századelőtől kezdve többé-kevésbé világos volt, hogy az új, még szélesebb utat az Ördög-árok (majd Árok utca) vonalán kell rávezetni a hídra, és a forgalom rendezésének kényszere többnyire grandiózus városrendezési tervekkel kapcsolódott össze, amelyek a Szarvas-házat is többször a bontás közelébe sodorták. Foerk Ernő 1915-ben úgy tudta, hogy a ház lebontásra van ítélve,¹⁰⁰ de erre végül nem került sor. Heves viták után és közepette a Fővárosi

azonos szintre hozzák az Attila utca tabáni szakaszát. E cél elérése érdekében 1894-ben az Attila utca e szakaszán és a Szarvas téren körülbelül két méternyi szintszüllesztést hajtottak végre (13–14. kép). A ház előtt a kapualjtól jobbra eső részen természetesen meghagyták a régi szint egy darabját, így a kávéház továbbra is földszinten maradt. Ettől balra azonban elhordták a földet a ház alapfala mellől, így az Attila úti szárny alatti pincék utcai falai felszínre kerültek. A pincefalakat széles támfallal erősítették meg, és az utcával egy szintre került pincehelyiségekbe helyezték át az üzleteket. Az eddigi földszinti üzlethelyiségek lakásokká váltak, ezért közép-főfalat húztak be, és ebben alakították ki a kéménypilléreket is, valamint ablak-ká falazták fel az addig az utcáról nyílt bejárásokat. Erőteljesen át kellett alakítani a kapualjat is ahhoz, hogy a ház udvara megközelíthető maradjon. A régi kaput, nagy kőkeretét helyén hagyva befalazták, és helyette egyszerű félköríves záradékú gyalogkaput törtek a felszínre

Közmunkák Tanácsa 1932-ben tervpályázatot írt ki a Tabán rendezésére, amelyen ötven pályázó indult.¹⁰¹ A pályázaton kívül készített egyetlen meglévő épületet sem megtartó tervet Vágó József, amelyet publikált formában propagált. A hétemeletes modernista lábasházakból álló városnegyedben a Szarvas tér helyén tér maradt volna csillagalakban szétfutó utakkal, és ennek közepén csak „Csodaszarvas-kút” őrizte volna a tér és a Szarvas-ház félreértett emlékét.¹⁰² Mindezek alapján készítette végül Messig Géza műszaki főtanácsos és a III. ügyosztály azt a tervet, amely alapján 1934 elején megkezdték a rendezést — egy újabb nagy bontási kampánnyal.¹⁰³

Elek Artúr 1935 januárjában arról számolt be *A halálra ítélt Szarvas-ház* című írásában, hogy a házzal “[s]zemközt és tőle oldalt már mindent letaroltak [...] Mennél fontosabb góciává alakul az eljövendő Tabánnak a ház előtti tér, annál mohóbb vágyódással igyekszik majd a spekuláció a Szarvas-ház kiaknázatlan telkét értékesíteni, vagyis lebontani a régi házat és felhőkaparó ujat építeni a helyébe. Nem lesz könnyű ezt a támadást kivédeni. Mert műemléknek minősíteni bajos lenne a Szarvas-házat. Emléknek emlék, [...] de művészet vajmi kevés van rajta, ha a szarvasos domborművet elföldjük, ugyszólván semmi. [...] 16 ócska lakás akkorra telekdarabon, a városnak olyan fontos pontján — meg kell adni nagy fényűzés.”¹⁰⁴ Hasonlóan lehangoló képet fest a házról egy 1941-es leírás: a sötétszürke doboz nagy szarkofágra emlékeztetne, ha az ablakok nem lennének fehérrel keretezve. Valószínűtlenül öreg itt minden — így a *Pester Lloyd*.¹⁰⁵ A házat végül, úgy tűnik, éppen a sok rossz lakás mentette meg: annyi lakót kellett volna ugyanis elhelyezni, így a bontás végrehajtását elhalasztották.¹⁰⁶

A ház a II. világháborúban több helyen súlyosan megsérült. Leomlott a Szarvas téri íves sarokrész és a sarokhelyiség boltozatának legalább egy része. Ugyancsak leomlott a Váralja utcai és a kereszt szárny hátsó sarka, mindkét irányban több méter hosszan. A háború után készült fényképek szerint a ház megmaradt részei is igen szomorú állapotban voltak: számos helyen beszakadt a tető, és talán az emeleti födém is, alig-alig volt ép ablakszerkezet, és főként az Attila úti szárny homlokzatáról a kapualjtól balra szinte teljesen eltűnt a vakolat (15—16. kép).

1951-ben a Középülettervező Vállalat 2. sz. műtermében, Borsos László vezetésével, a tervezett műemléki helyreállítás teljes dokumentációjával elkészültek.¹⁰⁷ A házban a közfalrendszer nagymértékű bontásával és rabcifalnak tömeges beépítésével egy- és kétszobás összkomfortos lakásokat kívántak kialakítani, a földszinten hatot, az emeleten pedig tízet. „A sarokhelyiségeket szép boltrendszerük és hangsúlyozott kiképzésű bejárataik miatt műemléki szempontból lakássá feldarabolni nem kívánatos, ezért ide vendéglátó üzemet terveztünk.” — így a műleírás, és tovább: „[S]zerkezeti szempontból szükséges az I. em. feletti fáfödémek vasbetonszerkezetre való kicserélése és a függőfolyosó kőkonzoljának megerősítése. [...] A helyreállítás során a homlokzatokat az eredeti állapotukba állítjuk vissza, a megmaradt homlokzati kiképzés alapján.”

Mindebből azonban egyelőre nem lett semmi, így 1953 végén műemléki hozzájárulást adtak ahhoz, hogy a Magyar Államvasutak Épületfenntartási Főnöksége szerkezeti helyreállítást végezzen a házon.¹⁰⁸ Ez a leomlott részek visszafalazását, a fedélszék és tető kijavítását jelentette. A hiányzó falakat egyszerű, az eredetieknél vékonyabb téglafalakkal pótolták és vakolatlanul hagyták; az álló részek kijavításához nem fogtak hozzá. A befoltozott íves sarokrészt a körzeti házkezelőség foglalta el.

22. kép. Az Aranyszarvas házjegy.

A szerző felvétele, 2008

Végül 1959-ben megkezdődött a műemléki helyreállítás, amely 1961-re fejeződött be.¹⁰⁹ A tervezők, Imrényi Szabó Imre és Lipták Irén, lényegében az 1951-es tervek szerint valószínűsítették meg a régi kapu és nagy kőkerete kiszabadítását és funkciójába való visszahelyezését, vagyis meghosszabbították a régi terepszint maradványát, azaz vendéglői teraszt a kapu elé is, így visszafalazható volt a ház alapfalának áttörése. Elvégezték az emeleti földemcserét, a helyiségbeosztás 1951-ben tervezett nagymértékű átalakítását azonban nem hajtották végre, legalább a földszinten biztosan nem. Az 1951-ben tervezett összkomfortos kislakások helyett félkomfortosokat alakítottak ki, aminek következtében utóbb a lakók maguk folytatták a komfortosítást újabb és újabb rabcfalak beépítésével.

A helyreállítás befejezése után nem sokkal, 1962 végén, az addig körzeti házkezelőségül szolgáló sarokrészben vendéglőt nyitottak Aranyszarvas néven. A Dél-Budai Vendéglátó Vállalat által üzemeltetett „II. osztályú kisvendéglő” belső terei „hordódongákból készült újszerű” faburkolatokat kaptak. A vadspecialitásairól elhíresülő vendéglőben gitár-harmonika duó szolgáltatotta a millieuhöz illőnek ítélt sramlizenét.¹¹⁰ Ezután a *Ludas Matyi* és a *Műemlékvédelem* folytatott heves polémiát arról, hogy egy műemléképület teraszán működő vendéglőnek megtilthatja-e a műemléki hatóság hűtőládának a teraszra helyezését.¹¹¹

Ugyanebben az időszakban a királyi palota ásatási-újjáépítési kampányának részeként lebontották a Várkert nagy falát a diszkúttal együtt, és 1964–1966 között a kibontott középkori maradványokból mai formájára építették a Déli nagyrondelet és a Buzogánytornyot, köztük az újra megnyitott Ferdinánd-kapuvval, valamint kialakították a parkosított várlejtőt. Ezzel az épület és környéke elnyerte azt a jellegét és formáját, amelyben ma is áll. A sarki vendéglő azóta két nagyobb belsőépítészeti átalakításon, illetve berendezéscserén ment át (sikerültnek egyik változat sem nevezhető).

1996-ban az I. Kerületi Házgondnokság Kft. megbízásából a Fővárosi 2. sz. Építőipari Kft. részben fedélszék cseréjével-javításával is járó tetőfelújítást végzett és kijavította, újrafestette a ház utcai homlokzatait. A renoválás eleve nem terjedt ki a közműrendszerre, az

udvarra, a kapualjra, a lépcsőházakra és a belső terekre. A vízesedési problémák is megoldatlanok maradtak, ezért a pincék jórészt használhatatlanok, a ház földszintje nedves és a kijavított homlokzatok alsó részeiről pár év múltán újra potyogni kezdett a vakolat.

JEGYZETEK

1. Ld. a 64. jegyzetet.

2. Pl.: *Bp. Top.*, I, 1955, 739: a 18. század elején épült; RADNAI Lóránt, *Tabán* (Műemlékeink), Budapest, 1967, 22: az 1700-as évek első felében épült; PEREHÁZY Károly: „Radnai Lóránt: Tabán” [Könyvismertetés], *Műemlékvédelem*, 12 (1968): 123—125: Radnai helyesen teszi a ház építését a 18. század 1. felére; PEREHÁZY 1984: valamikor a 18. század elején épülhetett. Legközelebb Elek Artúr járt a valóságához stíluskritikai ítéleteivel (ELEK 1935): „*II. József uralkodásának elején épülhetett, 1790 után*” (sic!); és ugyanott a szarvas-domborműről: „*Nem tudni, ki mintázta ezt a domborművet, valószínű hogy a múlt század elején készült, 1800 és 1810 között, vagyis néhány évtizeddel azután, hogy a ház megépült*”. (sic!). Schoen Arnold ellenben teljesen az 1810-es tűzvész után épültnek tartotta a házat: „*[d]as sich in Taban breitmachende (unter dem Namen Szarvas bekannte) Haus Sághy erst nach der gorßen Tabáner Feuerburt im Jahre 1811/12 erbaut.*”, ld. SCHOEN Arnold: „Die Kunstdenkmäler Budapest”, *Pester Lloyd, Morgenblatt*, 90: 292 (1943. 12. 25.), 14.

3. BEVILAQUA BORSODY 1931B, II, 785-ről többen átvették és a tabáni Szarvas-házra vonatkoztatták azt az 1695 és 1713 közötti „budai tanácsíratokra” hivatkozó közlést, amely szerint a Szarvas fogadó 1704-ben már létezett, noha Bevilaqua maga *vízivárosi* Szarvast mond. Egyedülként adja meg jól a kávéház megnyitásának időpontját 1795-ként; BEVILAQUA BORSODY Béla — MAZSÁRY Béla: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535—1935*, Budapest 1935, II, 1316.

4. NITSCH 1941.

5. NITSCH 1941.

6. NITSCH 1941; PÁNCZÉL Lajos: „Két ház a Tabán peremén”, *Képes Magyarország*, 4 (1958): 1, 17—18; PEREHÁZY 1984.

7. Perekházy Károly — és nyomán többek — gyakran idézik azt a „szájhagyományt”, amely szerint Buda várának 1849-es ostromakor Nagysándor József főhadiszállása és elsősegélyhely működött a házban. Perekházy ezt utóbb oda helyesbítette, hogy mivel Nagysándor csapatteste a Krisztinaváros felől, a Fehérvári-kapunál támadott, a házban nem Nagysándor, hanem Aulich tábornok kellett hogy tartsa parancsnokságát, hiszen az ő csapatai helyezkedtek el a Tabán felől, a déli várlejtőkön. (PEREHÁZY 1984, 11; PEREHÁZY Károly: [cím nélkül], in: VÉGH Gusztáv: *Tabán képei*, Budapest, [é. n.], 5—32: 14.) A kortárs PALUGYAY Imre: *Buda szabad királyi város legújabb leírása*, [Pest, 1852], 96. szerint azonban „*Aulich az úgynevezett Nádorkert egyik lakában, Nagy Sándor pedig a Majerffyféle majorban vette szállását.*” És még valami: az a zugligeti major, amelyet mindenki inkább a birtokos Laszlovszky-családról nevezett, hivatalosan *Szarvas* volt. Ennek falán még az 1930-as években is emléktábla hirdette, hogy 1849. május 6—10. között itt volt Görgey főhadiszállása, miután Hentzi lövetni kezdte a *Remetét* ahol Görgey eredetileg megszállt, ld. BEVILAQUA BORSODY 1931B, II: 834, 51. jegyzet. Lehet, hogy ez a legenda ebből a névazonosságból eredt.

8. *Bp. Top.*, I, 1955: 738—740, a tervlap reprodukciójával.

9. SZENTESI Edit: *Budapest I. Szarvas tér 1. Tudományos dokumentáció*, gépirat, Budapest, Hild—Ybl Alapítvány a Magyar Építészettörténet Kutatására, 1995. A levéltári források összegyűjtésében Gajáry István segítségét köszönöm.

10. A Rondella Kft. (Tolvaj János építész és munkatársai) által készített felmérés 1:50 méretarányban felszerkesztett lapjait munkámhoz felhasználhattam, amit ezúton is köszönök.

11. SZENTESI Edit: *Budapest I. Szarvas tér 1. Homlokzati falkutatás. Vizsgálati jelentés*, gépirat, Budapest, Hild—Ybl Alapítvány a Magyar Építészettörténet Kutatására, 1996. A „vizsgálat” célja eredetileg inkább csak a ház homlokzatai „eredeti” színezésének megállapítása volt az újonnan készülő festés színének meghatározásához. Kutatási engedélyem is csupán az előző évi dokumentáció alapján tételesen felsorolt négy pont falkutatására szólt. Az, hogy ezen valamelyest túl tudunk lépni — és így megerősíteni, illetve korrigálni tudtam a levéltári források, az álló állapot szemrevételezése és a felmérések összevetéséből levont, az 1995-ös dokumentációban leírt következtetéseim egy részét —, a műemléki hivatal illetékes előadójának támogatása mellett a kivitelezést végző Fővárosi 2. számú Építőipari Kft. vezetőjének, Miklós Csaba úrnak köszönhető. A kutatás kiterjesztését azonban az idő rövidsége (egy hét) mellett az is akadályozta, hogy az 1950—60-as évek

fordulóján történt helyreállításakor a külső homlokzatokat nagy felületeken vakolatfogó dróthálával látták el és az alsó részekben vastag cementes vakolatot hordtak fel.

12. MORVAY Endre: „A pest-budai repülőhid”, *TBM*, 19 (1972), 131—152.

13. A várvédelmi övezet szűkítésének történetéhez ld. GÁL Éva, „A Krisztinaváros topográfiája (1770—1872)”, *TBM*, 19 (1972), 179—220; BFL, IV. 1002. uu: Buda város Tanácsának iratai, Vegyes iratok (Miscellanea antiqua), Acta Glacistica 1708—1829; az 1784 és 1819 közötti eseményekhez elsősorban a hadügyigazgatásban és József nádor kertjeinek rendezése során keletkezett számos térképet és helyszínrajzot (jegyzékük a 9. jegyzetben említett dokumentációban).

14. Az adófizetőknek kiküldött adókönyvi kivonatokban „Militär-Jahr”-nak nevezték ezt a november 1. és október vége közötti évet, és azt is közölték, hogy a kirótt adót három részletben kell befizetni: a felét a cédula vételekor, azaz január 1.-én, a harmadikat Szent György napkor (április 24.), a negyediket pedig augusztus utolsó napján. Az összeírások: BFL, IV.1005.c., Buda város Adóhivatalának iratai, Adóösszeírások (Contributions Conscription) 1785—1850, Taban. Megjegyzendő, hogy 1) A tabáni adóösszeírások közül hiányoznak az 1810/11-es, az 1827 és 1830, valamint az 1837 és 1842 közötti kötetek. 1843-tól az adókönyveket kettéválasztották, a *Conscriptionsbuch* ettől fogva nem tünteti fel az ingatlan után fizetendő adót (ezt külön vezették). 1850-ben pedig maga a házankénti évenkénti összeírás rendszere változott meg, így ettől fogva az egyes telkek, épületek használatának történetéhez közvetlen forrásul szolgáló adóösszeírások nincsenek. 2) Az előző évi alapján felfektetett jegyzék helyszíni módosításával és javításával bevezetett új tulajdonosokra, gazdálkodókra és iparűzőkre a tárgyévre nem vetettek ki adót (ún. elsőéves nemadózók); kivéve, ha egy már létező telket vagy műhelyt vettek át, mert ez esetben csak a nevet írták át az addigi kihűzésával, a kiszabott adótetelek érvényben maradtak. 3) Az 1815-ös népesség-összeírásban rögzített állapotok az 1813/14-es adóösszeírásnak felelnek meg, aminek magyarázata valószínűleg az, hogy a népességösszeírás adatait valójában korábban vették fel a házban. Az 1810-es tűzvész károsultjainak listáját (ld. 58. jegyzetet) egyeztethető az 1809/10-es adóösszeírással, a két további korszakunkra eső népszámlálás, az 1828-as és az 1857-es, pedig olyan években történt, amelyekről nem áll rendelkezésünkre adóösszeírás.

A továbbiakban, ahol ez értelemszerű, az adóösszeírásokból merített adatokhoz nem fűzök jegyzetet.

15. A tanácsi telekszámozást eleinte szinte évente módosították és igyekeztek az új telkek fizikai sorrendjéhez igazítani, ami ezen a részen az 1792/93-as átszámozással sikerült. A városi adminisztráció a számozással mindvégig a hadügyigazgatással ellentétes irányban — azaz a mai Attila út felől a mai Apród utca felé — haladt. A helyzetet bonyolítja, hogy a Tabánra nem készült topográfiai mutató és az egyetlen ismert az egész Tabánra kiterjedő olyan térkép, amely a telekszámokat is feltüntette, lappang, ld. FARKAS Elemérmé: *A Fővárosi Levéltár térképei 1705—1918. Repertórium* (Levéltári Leltárak, 31), Budapest, 1964, 37: egykori B.II.79., év nélkül, „1790-es évek”; új jelzete már nincs. Azonosításaim mellett ebben a dolgozatban nem érvelek.

16. Johann Huber lakatosmester a bajorországi Steinből származott, és 1793-ban szerzett budai polgárjogot, mint római katolikus vallású házasember. Egy másik tabáni telekről költözött ide. Kiemelkedően magas: 12—13 forint éves iparűzési adót fizetett; ő, majd 1818/19-től nyilván fia: Gottlieb (a polgárkönyvben Deodatus) Huber. Legömbölyített sarkú emeletes házának (utóbb Apród u. 7.— Váralja u. 24.) bővítésére Johann Huber 1814-ben készített tervet Dankó András építőmesterrel, ld. FARKAS Elemérmé: *A Fővárosi Levéltárban őrzött építési tervek jegyzéke. A budai és óbudai levéltár építési tervei* (Levéltári Jegyzékek, 3), Budapest, 1965, I, BC 128. A ház a II. világháborúban pusztult el, ld. *Bp. Top., I, 1955: 748—749*).

17. Ma Apród utca 1—3. Súlyos II. világháborús sérülések után 1962 és 1964 között részben helyreállították, részben újonnan épült Pfannl Egon tervei alapján. Vö.: ANTALL József: „Simmelweis szülőháza — a Múzeum otthona”, in: *Képek a gyógyítás múltjából. Kiállítási vezető* (Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 19), Budapest, 1994.

18. Az 1805-ös összeírásokról a telek már „Popovics püspöké” († 1828) volt, de rajta még csak egy kis emeletes ház állt. 1897-ben a budai pravoszláv érsekség új palotát építtetett Vladimir Nikolić tervei szerint, amelyet, noha viszonylagos épségben vészelte át a háborút, 1955-ben lebontottak. Ez a Döbrentei utca 14. alatt volt, ld. VUJICSICS Sztoján: *Szerbek Pest-Budán* (A mi Budapestünk), Budapest, 1997, 9—10, képpel (A telek ma beépítetlen, ezen a helyen a Fátyol utcának nevezett kis tér van). Az érsekek tehát több egy utcával a parthoz közelebbi telekre cserélték korábbi székhelyüket.

19. BFL, XV.16.a, 204/25.

20. BFL, IV.1002.z, Buda város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak (Inventaria), N. 709. Az iratköteg nincs paginálva, ezért a továbbiakban az egyes ebben a csomóban található iratokhoz nem írok hivatkozást.

21. A szerb család- és keresztnéveket — a reformkori kulturális élet jeleseiét leszámítva — abban a formában használom, ahogyan a német nyelvű városi adminisztrációban írták őket. Az előforduló változatok közül a név szerb ejtett hangalakjához legközelebb állót választottam. Köszönöm Gázsity Mila tanácsait.

22. A Tabán görög keleti vallású lakosairól nem maradtak 18. századi anyakönyvek. Ivan Osztójics a

„Possessionatae Domus in der Vöstung, Fischerstatt, Wasserstatt, Croatenstatt, Landstrasse, Neüstift, Teutsche und Katholische- dan Altgläubische helyett Altgalubische Raitzen in Taban. Ofen 20ten Augusti 1714.” című jegyzékben (a BFL, IV.1002.a fondban őrzendő eredeti jelenleg nem található; valószínűleg Schmall Lajos készítette kéziratos másolata a FSzEK Budapest Gyűjteményében a Bq 0910/12 jelzeten), p. 148, a görög keleti vallásúak között Nr. 116 „Schneider” (!); 1715-ben, ld. H. Németh István (szerk.): *Az 1715. évi országos összeírás*, DVD-ROM, Budapest, 2004, p. 490: mesterség-megjelölés nélkül, ekkor még sem háza, sem más ingatlana nem volt; 1718-as teleklevele: BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai. Teleklevelek jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Taban, 3. kötet, fol. 19, v.: „ein Kürschner” (ezt házat 1719-ben már el is adta, ld. uott, 3. kötet, fol. 46, r.

Arra, hogy Misco és a teleklevelek könyveiben az 1733-ban szereplő Gabrilo (akinek 1740-ben már meg nem nevezett örökösei intézkednek) az ő gyermekei, egyelőre nincs bizonyíték. Misco és fiai polgárjogáról ld. ILLYEFALVI 1944, 204, Misco: 1742. X. 1.; Johannes: 1773, I. 18.; Janikius: 1786. I. 23. Sajnos a származási hely és családi állapot rovatok mindhárom esetben kitöltetlenek. Misco és neje 1733-as teleklevele: Gewöhr Protocoll, 4. kötet, fol. 82, v; 1743-as üzletvásárlása: uott, 5. kötet, fol. 3, r; ennek a két fiú nevére írása 1787-ből: uott, 9. kötet, fol. 73, r („[v]on Ihren leiblichen Eltern Misko, und Maria Osztoics [...] erblich übernommen haben.”)

23. A Tabánban rajtuk kívül tudtommal nem lakott Osztoics nevű személy. Sem lakhelyét, sem családdal való viszonyát nem ismerjük annak az Osztoics Vazul / Vasa Ostojic (1720 körül—1790) festőnek, aki újvidéki származású volt, és az 1760-as évek közepétől dolgozott a budai egyházmegyében. A tabáni szerb templom 1810-es tűzvészben elégett ikonosztázát festette és a grábóci templomét, majd 1777 és 1781 között a szentendrei püspöki székesegyház (az ún. Belgrád-templom) ikonosztázát, és nyilván nem lakott Szentendrén, mert szerződésben szállást kötött ki magának. Vö.: DAVIDOV, Dinko: „A magyarországi szerb festészet”, *Ars Hungarica*, 16 (1988), 89—117: 100—101. Az ott közölt életrajz szerint Vasa Ostojic azért kért szállást Szentendrén, mert az ikonokat nem „újvidéki műtermében” festette, de semmilyen adat nem szól amellett, hogy a festő folyamatos budai egyházkerületi működése alatt is fenntartotta volna újvidéki lakhelyét. A szentendrei Belgrád-templom ikonosztázának festésére és szószékének aranyozására szóló szerződés (amely Voit szerint a Davidov által közölt 1770-es dátummal szemben 1777-ben kelt) ismertetése: VOIT 1958, 69 és 67. kép az 58. oldalon.

24. SCHMALL 1899, II: 273. és 320.

25. A számlák teljes szövegének átírását ld. a 9. jegyzetben említett dokumentáció 51., illetve 52. jegyzetében.

26. GABORJÁN Alice: „A magyar módra való bőrkikészítés problematikája”, *Néprajzi Értesítő*, 44 (1962), 97—140 (a különböző bőrös mesterségek latin, német és magyar megnevezéseinek egyeztetési kísérlete a középkortól a 18. századig: 114—122); TAKÁTS Gyula: „A szömörce aratásról és a tobakokról”, *Ethnographia*, 47 (1956), 579—592; NAGY László: „A veszprémi tobakok. Egy bőrkikészítő kismesterség és művelői a XVIII.—XIX. században. 1. rész”, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 10 (1971), 189—240 (a tobak-technológia részletes ismertetése); a tervezett a második rész a tobak-céhet tárgyalta volna, a harmadik pedig a „Tobakházak; lakóik vagyoni helyzete” címet viselte volna, ezek azonban sajnos nem jelentek meg, vö. KÓSZEGI Frigyes — KRALOVÁNSZKY Alán: „In memoriam Dr. Nagy László (1904—1978)”, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 14 (1979), 7—8; SOMKUTI, Éva: „Berührungspunkte des Gewerbes und Handels in der Tätigkeit der Weissgeber von Székesfehérvár im 18—19. Jahrhundert”, in: SOMKUTI, Éva — MÉRI, István — NAGYBÁKAY, Péter (Red.): *Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 20—24. 11. 1978.*, Veszprém 1979, 231—238.

27. N. KAKUK Zsuzsa, „Tabán”, *Magyar Nyelvőr*, 79 (1955), 105—106.

28. NAGY Lajos, „Rácoc Budán és Pesten”, *TBM*, 13 (1959), 57—101.

29. Vö.: ILLYEFALVI 1944, pl.: Damianovics, Davidovics/Davidovits, Popovics.

30. DÓKA Klára: „Buda kézművesei 1828-ban”, *Történelmi Szemle*, 24 (1981), 100—113; 103 utal a Tabán nyilván magasabb számaira, de „bőr- és bőrfeldolgozó-ipar”-on belül mesterségenként nem differenciál, sőt a bőrös mesterségek szétválasztásában — a néprajzi irodalommal összevetve — valószínűleg rossz nyomon jár.

31. A német hely-, hegy- és dűlőnevek azonosítása DVIHALLY Anna Mária: *A budai szőlőművelés története*, Budapest, 1932 alapján.

32. Andeas Veszelinovicsot az adóösszeírások pálinkafőzőként (*Brandweinbrenner*) tartották számon, a polgárkönyvbe való bejegyzésekor, 1785-ben, kereskedőként szerepelt. Osztoicsék szembeszomszédja volt: az Új utca tüloldalán állt nagy sarokháza, amelyet már a Glacis-telkek kiosztásakor is birt és lakott, mert e teleknél fizette jelentős iparüzési és *Hantierung*-adóját, itt voltak bejegyezve szőlői és rétjei, valamint 2 lova és bizonyos években 6 ökre is, továbbá 1801/02-től, amikortól fogva az adóösszeírásokban ezt külön feltüntették, 2 pálinkafőző üstje. 1799/1800-ban két házzal lejjebb még egy nagy telket vett, az adóösszeírásokban ettől fogva

ezt tartották számon második házaként, itt egy-két adófizető lakott. A Glacis-telkek közül kettőt szerzett meg az Osztoics-lakóház második szomszédságában, amelyeket utóbb a számozásban is összevontak, és amelyek beépítetlenek maradtak. Ezek egyik részére épült évtizedekkel később az Attila út 15. szám alatt ma is álló Hild-ház, a Szarvas ház második szomszédja. (A telket az építetők még 1843-ban is a „Weszelinovits-masszából” vették, ld. KEMÉNY Mária: *Budapest I. Attila út 15. Tudományos dokumentáció*, gépirat, 1991, a Hild—Ybl Alapítvány archívumában, 8—9.

33. A nagy nyílást képzelhetjük akár rámpás-pofafalás lejárát formájában (ennek a nagy mélységből következő rámpahosszúság ellene mond), akár olyan módon, hogy a pince oromfalas volt, ami előtt csapóajtószzerűen zárható nagyméretű leadó nyílás volt. Vö. pl. a szentendrei Dumtsa-házzal (Péter Pál utca 6.): ott a nagy raktárszárny alatti egyik pincének a Duna felől közvetlen fel(!)-hajtója volt — ennek helye van ma terasszá alakítva —; míg túlsó végén, a kapualjból (a Vajda-pince néven működő kiállító- és koncertter lejártaival szemben) csapóajtón át két (merőleges) karos gyaloglejáraton lehet lemenni.

34. Noha a *Wirth*-ek adóját az iparüzés (*Gewerb*) után fizetendő adók rubrikájába vették föl, olyan mezőgazdasági jellegű termelésről lehet itt szó, amit valaki nem saját földjén, szőlőjében stb. végzett, és így a terület után nem volt adózható birtokosként. Így fizethettek „iparüzési adót” a napszámosok (*Tagesloohner*) is. Latin megfellejője a budai iratokban: *aeconomus*.

35. A Magyarországon folyt kamarai építkezések vagy utóbb kinstári kezelésbe került épületek korábbi tervei: MOL T 62, vö. KELÉNYI György: „Az Építészeti Igazgatóság és a »hivatalos« építészet Magyarországon a XVIII. század végén”, in: ZÁDOR Anna — SZABOLCSI Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*, Budapest, 1978, 123—159. A teljes tervanyag fényképei HARIS Andrea által készített épület-tipológiai mutatóval a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban.

36. „[d]eto bey der goldenen Kugl das Kuhl abgenohmen darzu ein schliesl Rohr gemacht und ein Neuen Schlisl Bart gemacht und zugericht [...]”, 24 krajcár értékben. A *Kuhl* alighanem a *Kugl* szinonimája, mely ma nyelvjárásiilag a *Kuller* alakban él, köznyelvilleg inkább a *kullern*=gördülni ige formájában ismert. A *Rohrschlüssel*-hez ld. FRECSKAY János: *Mesterségek szótára*, Budapest, 1912, 252—253.

37. BEVILAQUA BORSODY 1931B, II, 994—996. szerint a „seres golyóbis” avagy *Bierkegel* a sörkimérések flamand eredetű általános cégére volt. Az esztergályozott fagolyó a sörmérésekben folytatott tekejátékra vagy az italmérések után szedett adóból degeszre tömött „királyi erszényre” utalt (?). A golyót leggyakrabban kékre festették, mert a helyiség látogatása leginkább a heti bohémnaphoz, a *Blaumontag*hoz kapcsolódott. Kulcsra azért lehetett szükség a cégérhez, mert az italmérés felfüggesztésekor (pl. misék alatt) bevonták, illetve lefelé lógatták, ld. *uott*, II, 998. (Egyébként Arany golyó-fogadó sem ismert Budán.)

38. Az irat teljes szövegének átirását ld. a 9. jegyzetben említett dokumentáció 78. jegyzetében.

39. BFL, IV.1002.ss. Buda város Tanácsának iratai. Országgyűlési szállások jegyzőkönyvei, 1805, Tabán 979. szám, Ant. Buday: „*Cubacula ad terram seu humi ad Plateam 2, ad Arcam 3; 1ma Contignatio ad Plateam 10, ad Aream 1; Culinae humi 3, 1ma Contignatio 3; Camerae —; Dispensae 1ma Contignatio 1, 2da Contignatio 2; Stabula Numero quot 1, Singulum ad Equos 2; Currule —; Cellaria 3; Reflexiones: Caverna, et publicem Diversorium exarendat.*”

40. BARTA Antal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Lipcse—Budapest, 1901. A szinonimaként megadott egyik szó, a *promptuarium* maga is nagyobb tárházat (is?) jelent: „promptuariorum, magazinus vocantur”.

41. Az ilyen borszáritó padlás speciális tobak-vonásait Takáts Gyula írta le: „Régebben a veszprémi tobak és tímár házaknál cugos vagy szárító padlásokon a bőr mellett szömörcelevelet is szárítottak. [...] A padlás egyik fele négyszögletes könnyű téglával volt borítva, a másik fele pedig sározott. A szömörcelevelet a téglás oldalra borították és ott szárították. / A szárításnak másik módja volt a hálóban való szárítás. A szárító hálók téglalap alakú, két méter hosszú és 1 méter széles léckeretre voltak szögelve. Ebbe a hálóba tették a szömörce és kerestűt, egymás mellé félhelyezték azokra a hosszú rudakra, amelyek párosával a tetőgerendákra akasztott S-alakú vaskampókba voltak helyezve. Így több sorban egymás alatt, a léckeretek hálójában száradt a szömörcelevél. A megszáradt levelet halomba rakva, akár a szénát, ősztől-őszig tartották a tobak és tímár padlásokon.” TAKÁTS Gyula, „A szömörce aratásról és a tobakokról”, *Ethnographia*, 47 (1956), 579—592: 586. A léckeretes szárítási mód eredetileg gyapjú szárítására-tárolására szolgált, és a gyapjúval is kereskedő tobakok nyilván arra is használták.

42. A Batthyány tér nyugati házsorában a Fehér kereszt-fogadó balról második szomszédjában (I. Battyány tér 6., a Vásárcsarnok helyén) állt héttengelyes emeletes házon a tér felé zsalusoros, oldalromzatos szárítópadrás volt. A 1818-tól Barna oroszlán vendégfogadóként ismert épülettömb két belsőudvarral a Gyorskocsi utcáig nyúlt, és „1833-tól a dúsgazdag Fischer Jakab tímármesteré, akinek a tér dunaparti részén volt bőrázatója. O építtette az egyemeletes [...] házra a magas borszáritó padlást.” ZAKARIÁS G. Sándor: *A budai Batthyány tér* (Műemlékeink), Budapest, 1958, 32. Az egykori Lánchíd utca 23. alatti emeletes sarokház

megemelt nyeregtetője mindkét szabadon álló oldalán zsalusoros volt, ld. LÁSZLÓNÉ LAAR Erika (szerk.): *Budapest a századfordulón. Petrik Albert fényképei* (kiállítási katalógus, Országos Műemlékvédelmi Hivatal), Budapest, 1993, 17. kép; akárcsak egy Gyorskocsi utcai szintén emeletes sarokház, ld. *uott*, 16. kép.

43. Az ilyen kialakítás szentendrei példái: Görög utca 6—8., volt Bóbiacs-ház; és elsősorban ismét a Dumtsa-ház. Vö. VOIT 1958 különnyomatának oldalszámozás nélküli előszavában: „*A még 1698-ban alakult Szerb Privilegiális Kereskedő Társaság működését a maga magának állított emlékműveken kívül a város kereskedőinek sajátos házaiból, a lakóhelyiségeknek borpincékkel, üzlethelyiségekkel, raktárakkal, tárolópadlásokkal összekapcsolt funkciójából olvashattuk le.*” Alapos „leolvasásra” azóta sem került sor. Köszönöm az 1995-ben Szentendre rendezési tervén dolgozó Szentendrei Építésziroda és Alföldi György építész szíves segítségét és azt, hogy az általuk készített házfelmérésekbe betekintést engedtek.

44. A két 1797-es számlában is csupán alsó és felső szintet emlegetnek a *Tobak-Gewöhl*bével kapcsolatban.

45. Vö. a következő jegyzettel.

46. Lipszky János 1802-ben már kész kéziratoss térképének (1805-ös másolata a bécsi hadilevéltárban) szerint akkor még csak a telek várlejtő felőli utcavonalán állt egy U-alakú épület, olyan, ami a telek teljes szélességére kiterjedt, de szárai nagyon rövidkék voltak. Az 1805-ös összeírás szerint a háznak egy pincéje volt, földszintjén két utcai és egy udvari szobát, valamint egy konyhát és egy kamrát találtak, emeletén pedig három utcai és egy udvari szobát, valamint egy kamrát és egy nagy tárolóhelyiséget. Ehhez jött még a három ló számára alkalmas istálló valamint az egy kocsinak elég kocsiszín. Lipszky térképének 1810-ben készült könyvkiadása szerint, amelyet a ház 1812-es bővítési terve hitelesít, időközben Michael jelentősen bővítette a házat, a teleknek már csupán az Új utcai oldal túlsó szomszéd felé eső sarka nem volt beépítve. Ez a sarok, egy új lépcsőházzal, 1812-ben engedélyezett terv szerint készült (BC 70, Dankó András építőmester). 1828-ban Michael feleségével és gyermekével lakott itt, valamint volt egy lakója, egy szolgálója és egy szolgálója. Házában lakott továbbá Bernard Schlesinger zsidó kereskedő feleségével, albérletjével, egy keresztény és egy zsidó szolgálólányával. Az épületet az 1860-as években még egyszer átalakították (legalább homlokzatát biztosan) és 1932-ben lebontották, ld. *Bp. Top.*, I, 750—751.

47. MOL, P 1791. No. 286: A Buday család iratai.

48. 1839 és 1843 között végzett tanulmányai idejéből fennmaradt selmecbányai *album amicorum* 1843-ból (*uott*, foll. 5—74.), számos rajzzal és versszöveggel, valamint egy minigobelin-nel.

49. BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai. Teleklevelék jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Taban, 13. kötet, fol. 125, v.

50. NAGY Iván; *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, V, Pest, 1859, 267—268: Kiszely Pál 1810-ben több megyék táblabírája és udvari kancelláriai ágens Bécsben. 1815-ben „királyi udvarnok” (*Aulae familiaris*) is.

51. BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai. Teleklevelék jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Taban, 14. kötet, fol. 34, v.

52. BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai. Teleklevelék jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Taban, 14. kötet, fol. 119, v.

53. IVÁNYI—GÁRDONYI 1927, 109—132; Sággy két önéletrajzi jellegű levele: Széchenyi Ferenchez, 1806. (OSzKK, Levelestár) és Ponori Therwrek Józsefhez, 1829 (*uott*); Sággy Ferenc előszava és fia, Sággy Sándor (1804—1827) „*Verseghy Ferencz Élete*” című írása, in: *Verseghy Ferencz maradványai és élete*, Budán, 1825, 139—231; vö.: DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*: Budapest, 1985; SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern*, Ofen, 1822, 325—326; MÁRKI Sándor: *Kresznerics Ferenc leveleskönyve*, Budapest, 1914; GÁLOS Rezső: „Sággy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 44 (1934), 279—282; KERESZTÜRY Dezső — TARNAI Andor (sajtó alá rend.): *Batsányi János összes művei*, I—II, Budapest, 1953—1960, I, 253—271; BENKÓ Loránd: „Sággy Ferenc szerepe a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmában”, in: Uő: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében* (Nyelvtudományi Értekezések, 113), Budapest, 1982, 49—79.

54. Bernard Desevics pecsétjének képe (a pajzsban koronából kinövő, balra forduló, ágaskodó szarvas, torka nyállal átlóve, a sisakdíszben ugyanez az ábra) teljesen elüt a tabániak szokásos polgári pecsétjeitől, amikhez nem tartozott sisakdísz és az egyszerű pajzsban rendszerint a pecséttulajdonos nevének kezdőbetűi láthatók. De a Desevics család nemességéről egyébként nem tudunk. Kubányi Gábor a német nyelvű forrásokban Johann Gabriel Kubany, a polgárkönyvben viszont Herr Johann Kubany néven szerepel.

55. Részletek és források: SZENTESI Edit: *Budapest, I. Döbrentei utca 15. Tudományos dokumentáció*, gépirat, Budapest, Hild—Ybl Alapítvány, 1998.

56. A három középkori ház falainak felhasználásával a 18. században többszörösen átépített tömböt már 1777-ben megkapta a Budára költözködő nagyszombati egyetem. Először az archigimnázium foglalta el, majd éppen 1810-ben költözött ide a nyomda, amely egészen 1927-ig maradt. ld. CZAGÁNY István: „A budapesti I.

ker. XI. Ince pápa-tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások és helyreállítások eredményei”, *Művészettörténeti Értesítő*, 3 (1954), 279—301. Sághy 1810 előtt egy négyszobás lakásban lakott az épület egy másik szárnyában, ld. IVÁNYI—GÁRDONYI 1927, 202²⁴⁴.

57. BFL, XV.17.a.301: a budai Bau Commission építési tervei, Nr. 268; reprodukálva: ZAKARIÁS G. Sándor: „Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében”, *TBM*, 12 (1957), 279—312: 298. és 26. kép.

58. BFL, IV.1002.uu: Buda város Tanácsának iratai, Vegyes iratok (Miscellanea antiqua), A tabáni tűzvész iratai 1810, a „Conscriptio conflagratarum domorum in suburbio Tabán 16^a 8^{bris} (1)1810” című köteggben két teljes példányban és egy, csak a házakban esett károkat tartalmazó kivonathban megtalálható “Verzeichniß deren durch das am 5ten September (1)810 in der Königl(ichen) freyen Hauptstadt Ofen ausgebrochenen Feuer beschädigten Inwohner in der Raizenstadt laut Erhöhung Ihres erlittenen Schadens an Unbewöglichen sowohl als Bewöglichen Vermögen” című táblázat szerint a 979. számú háznál, amelynek tulajdonosaként még H(e)r(r) Paul v(on) Kiszely van feltüntetve, kőművesmunkában 2000, ácsmunkában 7000 forint, a tulajdonos igóságaiban 9000 forint kár esett. A lakók közül Johann von Igjatovits ingósága 1951, Georg Odorferé 2300, Johann Schmidté 6000, Jakob Czuczáké 400, Jakob Muchardté 130 forint értékben veszték oda. Egy ugyanitt őrzött címfelirat és dátum nélküli másik köteggben található „Ausweis Uiber die deren den 5ten 7bris (1)810 in der Raizenstadt abgebrannten ausgetheilte Unterstützung in Baren Gelden sowohl aber eingegangenen Naturalien” című listában házunknál az eddig felsoroltak megegyező adatai mellett szerepel még Mathias Kögl 50, Jos(eph) v(on) Steinmajer 3000 és Anna Fischer 250 forint ingóságaiban elszenvedett kárral. Megjegyzendő, hogy az ugyanerre a jelzetre letett „Ausweiß über die in Taban und Fischerstadt im Jahr 1810. et 1811 Demolirten Häusern” című jegyzékben a Glacis-házak nincsennek fellelistva (747-es a legmagasabb szereplő telekszám), ahogyan a tűz által érintett házak jelölő térképen sincsenek feltüntetve, ld. BFL, XV.16.a.205/29: „Mappa combustorum suburbiorum Aquaticae et Piscatorae” 1810, Friedrich Hainits másolata. Talán azért, mert bizonytalanság uralkodott atekintetben, hogy a város joghatósága kiterjed-e rájuk.

59. BFL, XV.17.a.301: a budai Bau Commission építési tervei, Nr. 37: Földszinti és I. emeleti alaprajz, valamint Attila utcai homlokzati nézet; színezett, lavírozott tollrajz; 70 x 50 cm; M: lécen megadva, 1 cm = 1 egység [Wiener Klafter]; felirat a hátoldalon: „Herrn Franz v Saghí. Tabán N° 979.”; felirat a rajzok mellett: “(1)811. 29. 8° in der abgehaltenen Bau Commission Sitzung begnehmiget worden. Szeth Hauptmannn.”

60. BFL, IV.1002.uu: Buda város Tanácsának iratai, Vegyes iratok (Miscellanea antiqua), Bau Commission Protokoll, 29. October 1811, p. 69.

61. Párhuzamai közül a szentendrei görögkeleti székesegyház, az ún. Belgrád-templom oldalkapuit, az 1770-es évekre szokás datálni, ld. VOIT 1958, 63—72. és 81., 83. kép. A budai királyi palota kápolnájának egy I. H. monogrammista (Joseph Hillebrandt?) által 1771—1780 között készített hosszmetzetén látható egy hornyolt, kazettás-rozettás kapu, ld. KELÉNYI György: *Franz Anton Hillebrandt (1719—1797)* (Művészettörténeti Füzetek, 10), Budapest, 1976, 26. kép és KELÉNYI György: *A királyi udvar építkezései Pest-Budán a XVIII. században* (Művészettörténeti Füzetek, 28), Budapest, 2005, 30. kép. A budai polgári lakóházak kapui közül az egykori II. Ganz utca 15., de itt a horonyban ülő három rozetta sokkal plasztikusabb, és köztük a horony felületén is lapos levéldísz volt. Fényképe: LÁSZLÓNÉ LAÁR Erika (szerk.): *Budapest a századfordulón. Petrik Albert fényképei* (kiállítási katalógus, Országos Műemlékvédelmi Hivatal), Budapest, 1993, 26. kép.

62. Pl. a Vörös sün-házjegy (Hess András tér 3.), az épület 1810-es homlokzat- és kapu-átalakításával egyidős, ld. *Bp. Top., I, 1955*, 359—361; a pesti Arany Borz-ház házjegye (egykor Nyáry Pál u. 9., ma Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum), amelynek eredeti behelyezési módjáról nem tudunk, képét ld.: *A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1 (1970), 161.

63. Először egy 1819-es helyszínrajzon bukkan fel, amely egy 1807-es felmérés másolata. Az 1807-es tulajdonos nevét (*Buday*) nem javították ki, de az egyértelmű azonosítás végett melléírták a Szarvas (*Hirsch*) szót, ami az 1807-es eredetiről változtatás nélkül készült másik másolaton nem szerepel. A telegkönyvi átirások közül is az építkezés utáni legközelebbiben, az 1832-esben említik először az Arany Szarvas nevet („*ein Haus in Taban N° 929 zum goldenen Hirsch genannt*”), és utána valamennyi átirási iratban és telegkönyvi betétlapon 1919-ig.

64. REXA Dezső — SOMOGYI Aladár: *Tabán. Emlékezés egy eltűnt városrészeiről*, Budapest 1934, 11. szerint „[a] Tabán széltében-hosszában hangos” volt az első vélekedéstől; a Mátyás vadászainak lakáról szóló változat: SZTRÓKAY 1928; a Mátyás vadászatról szóló változat: BALLA Vilmos: *A kávéforrás*, Budapest, 1927, 51—52.

65. Pl. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, T. 1169 és további példányok. Vö.: SZABOLCSI Hedvig — GALAVICS Géza (szerk.): *Művészet Magyarországon 1780—1830* (kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria), Budapest, 1980, 138, 23. tétel (GALAVICS Géza): a kiadás átdatálásával az addig bevett 1819-ről 1817-re a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es közleménye alapján. Színes reprodukciója: RÓZSA György: *Budapest legszebb látványai*, Budapest, 1995, 85, 72. szám.

66. A több generáción át Budán működő Held művészcsalád Budára érkező felmenője, úgy tűnik, az a Friedrich Held szobrász volt, aki 1778-ban szerzett budai polgárjogot (ILLYEFALVI 1944, 123, *Bildhauer*, semmilyen más adata nincs megadva). Három évtizeden át dolgozott: 1792-ben a budai Szentháromság emlék restaurálásán, 1796-ban a krisztinavárosi plébániatemplomban, 1803–1808-ban pedig a tabáni plébániatemplom új főoltarán és számos egyéb budai munkán. Egy adat szerint a budai Új utcában lakott (vagyis a mai Attila út!). 1821–1823 között még szerepelt kisebb összegekkel a budai Szent Anna-templom kifizetéseiben (SCHOEN 1930, 211) Egy generációval fiatalabbnak kellett lennie a Karl keresztnevű festőnek és a Maximilian nevű ötvösnek. Karlnak — ha igaz — nem volt polgárjoga, 1828-ban mint *pictor academicus*-t a vízvárosi 1234-es számon írták össze, ld. KAPOSSY János, „Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban”, *Művészettörténeti Értesítő*, 1 (1952), 133–140: 138.). Szignált műve 1829-ből a budai Erzsébet apácák templomának Szent Flórián-képe. A budai Szent Anna-templom elszámolásaiban 1839-ben, 1846-ban és 1849-ben szerepel — 1839-ben jelentős, 500 forint feletti összeggel (SCHOEN 1930, 211–212).

Maximilian 1806-ban kapott budai polgárjogot, mint *Cuprearius* / rézműves, budai származású, r. kat vallású, házaspár (ILLYEFALVI 1944, 123). Róla tudjuk még, hogy 1811-ben Bullant József építőmester által szignált tervvel (BC 29) kér építési engedélyt emeletráépítésre a Lánchíd u. 4. számú (69/68/63) földszintes házra (ZAKARIÁS 1957, 287), ennek helyén épült az 1870-es években az Unger—Ybl-féle Liphay-palota (*Bp. Top.*, I, 1955, 702.), amely aztán a II. világháborúban pusztult el.

1827-ben a Szent Anna-templomnál egy Lorenz Held nevű „Kunstmahler” is szerepel (SCHOEN 1930, 211).

67. Franz Platner/Platter Claviermacher 1814/15-ben I. éves, 1836/37-ben még itt fizet, 1843-ban már nincs bejegyezve. Basilius Suborics/Subotits/Supodics 1814/15-ben I. éves nem-fizető; 1832-ben húzzák ki.

68. BFL, IV.1002.t. Buda város Tanácsának iratai, 1828. évi összeírás, Suburbium Taban.

69. SZTRÓKAY 1928.

70. [Szerző nélkül]: „Virág Benedek”, *Budai Hírlap*, 4: 169 (1905. 12. 24.), 2–3. E szerint akkor 20–25 éve Róth Lajos pékmester lakta a Virág-ház emeleti szobáit és üzemeltette a földszinti *Aranyszarvas* cégéru pékséget. Előtte rokonáé, Dillmann Jakab budai német polgár, pékmesteré volt a pékség közel negyven éven át. (Visszaszámolva 1840–45 körül tartunk.) „[s] a földszinten ma is fennálló Arany szarvas cégéru pékbolt már a mult század ötvenes éveiben, Dillman alatt hasonló cégérral virágzó üzlet volt. Röthék állítása szerint 95 év óta, a Virág szobái alatt közvetlenül álló helyiségekben létezik péküzlet az Ajkai-féle házban és az üzlet első alapítója egy budai német ember, egy ugynevezett feketepék (csak kenyérsütéssel foglalkozott), volt [ő kellett legyen Matthias Linpardt], aki az Arany Szarvas-féle házból költözött át az Ajkai-féle házba és Arany Szarvas cégérral itt nyitotta meg üzletét, melyet ma Róth Lajos s neje bírnak. A budai részek szabályozása alkalmával a ház Attila körútra eső részét lebontották s ez a rész ma sincsen még beépítve.”

71. 1813/14-ben egy Adam Herasz nevű, nyilván „görög” kereskedő nem kereskedelmi tevékenysége, hanem nagy szőlői után adózott a házban egyetlen évben. Az 1810-es tűzvészben egy másik tabáni házban olyan nagy kár érte (20.000 forint), hogy biztosan nagy lakás bérlőjének tekinthető.

72. SCHMALL 1899, II, 305: 1799: gyakorkló, 1809: „járuló” (ez alighanem a *Vormund*-dal egyértelmű, s ez esetben választott és nem alkalmazott városi tisztviselő), 1809: kancellista / *Stadt Cancellist*, 1815: tanácsi iktató, 1820: törvényszéki iktató, 1822: tanácsos. (Itt megadott 1847-es halálozási adata valószínűleg hibás, valójában Sima Ignjatovič halt meg ekkor). Az Osztoics masszában vannak olyan iratok amelyeket már 1807-ben ő hitelesített mint a város kancellistája. Egy 1823-as okmányban még szerepel ellenjegyzőként mint a Tabán szenátora, BEVILAQUA 1931A, I, 488. 1815-ben szerzett budai polgárjogot, ILLYEFALVI 1944, 136. Sirköve 1931-ben a tabáni rác templom „cintermében” volt, BEVILAQUA 1931A, I, 489.

73. SCHMALL 1899, II, 305.

74. CSUKA Zoltán: *A szentendrei rebellis. Életrajz*, Budapest, 1965, 39. szerint Jakov Ignjatovič jogi tanulmányait abbahagyva Keeskeméten állt be huszárnak, 1848-ban Karlócára távozott, majd 1850–1851-ben titokban? mégis visszatért Pest-Budára, hogy hivatalosan csupán 1853-ban jelenjen meg Szentendrén hazatérőként. Élete e szakaszáról önéletrajzában mélyen hallgat és ez sok kalandos találgatásra adott alkalmat, vö.: PÓTH, István: „Eine Ergänzungs zu Jakov Ignjatovič's Memorien”, *Studia Slavica*, 3 (1957), 365–407; POPOVIČ, Miograd: „Jakov Ignjatovič 1848-ban”, in: VUJČIĆ D. Sztoján (szerk.): *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok*, Budapest, 1972, 337–368: 364–365.

75. PÓTH István: „Egy szerb költő magyar versei”, *Filológiai Közlöny*, 6 (1960), 220–223 és PÓTH, István: „Jovan Pačić's «Liedersammlung», *Studia Slavica*, 6 (1960), 145–167. ismerteti az Egyetemi Könyvtár H 45-ös jelzésű kéziratát Pačić magyar német és szerb — természetesen szlavenoszerb! — verseivel; VUJČIĆ D., St[ojan]: „Narodne nosnje iz Backe. Akvareli Jovana Pačića”, *Studia Slavica*, 7 (1961), 59–95 pedig az OSZKK, Fol. Hung. 685. jelzeten található albumot, reprodukálva annak mind a 27 lapját. Vujčić szerint Pačić (nyilván) 1838-ban (bár nyomtatva 1738 van) költözött Budára.

76. Aki a Milutinovič Sarajlija házasodása tiszteletére rendezett „pánszláv pikniknek” is ünnepelt résztvevője volt, ld. SZIKLAY László: „Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten”, in: Zuzana ADAMOVIČ — Karol ROSENBAUM — SZIKLAY László (szerk.): *Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1965, 139—175: 174.

77. IGNJATOVIČ 1973.

78. Az Ignjatovič-család pontos leszármazását csak a szentendrei levéltárban végzett kutatások tisztázhatják, egy Ignjatovics Mátyás özvegyének ingóságairól felvett leltár 1790-ből, nem vall gazdagságra, ld. DÓKA Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*, Szentendre, 1981, 153, 15. dokumentum. Az 1828-as országos összeírás szerint viszont Ignátovits Demeter mészárosmester hat legénnyel dolgozik (ez a legnagyobb szám a városban), és neki van a szentendrei iparosok közül a legtöbb szőlője, mezőgazdasági területe és igazállata is, ld. DÓKA 1979, 9, 10. Jakov Ignjatovič emlékiratainak amúgy is gyenge fordítása a bonyolult rokonsági kapcsolatok taglalásakor követhetetlenül zavaros, ld. IGNJATOVIČ 1973, 334—335; 338—340. Minden esetre Jakov Ignjatovič hason keresztnevű apja, aki nem volt szegény és általános megbecsülésnek örvendett a városban, valamikor 1828—1829 körül halhatott meg, három gyermeket hagyva árván, akik közül a két fiú Szentendrén maradt anyai nagybátyjuknál (Tabordija), a lány viszont Budára jött Sima Ignjatovičhoz, az apa unokaöccséhez. Később a lánytestvér ment Szentendrére és Jakov jött ide. A szentendrei főutcán álló házukat az apa Jakovra hagyja, de fűtestvére ketté akarta fűrészelteni 1853-ban, amikor Jakov hazatért Szentendrére és megpróbálta birtokba venni, így a fiatalabb testvér végül ráhagyta bátyjára. Jakov így ír a házról: „[e]hhez a kis városhoz képest nagyon szép ház, a főutcában öt szobával, közel a piachoz, s megfelelő mellékhelyiségekkel; épp egy családnak való”. (IGNJATOVIČ 1973, 335—336.) A házon (Dumtsa Jenő u. 5/a) ma balul sikerült emléktábla látható.

79. IGNJATOVIČ 1973, 12—15.

80. IGNJATOVIČ 1973, 19—20.

81. Az 1850-es adóösszeírásban véletlenül benne maradt egy külön jegyzék amelyben a *Verzieht Salair oder Pension*, illetve a *Zahl Quartier' Zinns* rovatokat töltötték ki. Házunkból csak Dämeter Joanovits szerepel 120 forintos lakbérével.

82. SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freysadt Pest in Ungern*, Pest, 1821, 352: „Eine Wohnung im ersten Stocke für Herrschaften mit 8—10 Zimmern nebst Stallung und andern Zugehör auf gangbaren Gessen und Plätzen, kostet jährlich 1200—2500 fl., eine ähnliche im zweyten Stocke von 1000 bis 2000 fl., und so nimmt mit der Treppenzahl auch die Miethe ab. Halb so grosse Quartiere für Bürger, Beamte und dergleichen sind von 300 bis 1000 fl. zu haben. Wohnungen im Hof sind etwas wohlfeiler, und in den entlegenen Theilen der Stadt und Vorstädte noch billiger.”

83. Az adókönyvben a foglalkozás, ipar megjelölése helyett általában csak ennyi szerepel: „Jud.”, esetleg néha (ugyanazoknál a személyeknél): „Speculant”.

84. MOESS Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749—1846*, Budapest, 1968, 70. és V. függelék: 160—164 (a 929. sz. ház). Megjegyzendő, hogy az adóösszeírások alapján biztosan nem igaz Moessnek az a megállapítása, hogy az 1810-es tabáni tűzvész előtt egyetlen zsidó lakosa sem volt a városrésznek.

85. *Jelenkor*, 1832: 63 (1832. 08. 08.), 497—498.

86. Bártfayék rendszeresen, akár hetente, kirándultak, ld. JENEI Ferenc (válogatta és a jegyzeteket írta): *Bártfay László naplójából*, Budapest, 1969, I—II. Amikor a kiránduló társasághoz egy arisztokrata barát — legközboszor Wesselényi Miklós — is csatlakozott, soha nem társaskocsival, hanem mindig fiákerrel mentek.

87. FRANKENBURG Adolf: „Egy kis kirándulás a” hegyek közé. Tréfa”, *Életképek*, 2: II/1 (1844. 07. 03.), 8—14.

88. BANNER Zoltán (sajtó alá rendezte): *Barabás Miklós önéletrajza*, Kolozsvár, 1985, 118.

89. NITSCH 1941.

90. IGNJATOVIČ 1973, 20.

91. BEVILAQUA 1931A, I, 488—489. Popovits Antal 82 éves mester elbeszélése szerint, akinek atyja az időtájt Kraits mester segítje volt. A helyszínt megnevezése: „[a] Szarvasról cégérezett házban volt Rácok kávéházában (Crnagoracz kávéház) [...]”. A Crnagoracz nevet Bevilaqua nyilván Crna Gora-inak értette és az egyszerűség kedvéért rácnak fordította, holott a névadó Crnagoracz Szilárd, aki 1902 és 1908 között volt a kávéház bérlője.

92. A kávéesek alábbi listája 1794-től 1850-ig az adóösszeírásokon, 1888-tól a *Budapesti Czim és Lakjegyzék*, Budapest, 1881—1928, 29 kötetén alapul (az adóösszeírások megszűnése és a cím- és lakjegyzék indulása között a sorban három évtizedes űr tátong): 1794/95—1796/97: Johann Dollfuß/Tollfuß; 1796/97—1811/12: Georg Otdorfer/Otdorfer; 1813/14—1814/15: Georg Fischer; 1814/15—1821/22: Xaver Graffmüller; 1822/23—1824/25: Joseph Giergl; 1824/25—1826/27-ban még: Joseph Torste; 1828—1832: Aloys Fleischbauer; 1833—1835: Georg Guttmann; 1835—1836/37: Michael Heinisch; 1836/37-től: Johann

Feschl; 1843-ban már—1849: Danil (máskor Franz) Bauer; 1849: Aloys Endler; 1881-ben már—1888: Schieszl/Schiessel György; 1889—1901: Pertl István; 1902—1908: Czernagorácz/Czrnogorác Szilárd; 1909: Cserépy István; 1910—1911: özv. Czrnogorác Szilárdné (és Tsa); 1912: Hoyer Rezső; 1913—1914-ben még: Jiraskó Vilmos; 1916-ban: Jiraskó és Kestler; ?—1928—?: Brecher Frigyes. Az 1930-as évek második felétől a II. világháborúig a kávéház helyén gyógyszertár működött, amelyet tulajdonosáról, Domonkos Ilonáról Ilona patikának neveztek.

93. PALUGYAY Imre: *Buda szabad királyi város legújabb leírása*, [Pest, 1852], 206.

94. BFL, IV.1106.e. Buda város Tanácsának iratai. Az 1857. évi népszámlálás felvételi ívei, Tabán 632.

95. BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai, Teleklevelek jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Tabán, 17. kötet, p. 62, Fassions-Tag: 1832. március 21., telekkönyvi bejegyzés: 1832. április 9.

96. A polgárkönyvben gabonakereskedő, származási helye: Szentendre, ld. ILLYEFALVI 1944, 77 (1832. 07. 09.) Nyilván rokona volt az a Tsupor János, aki az 1828-as országos összeírásakor jelentős mennyiségű szántójával és ígásállatával Szentendre egyik legnagyobb gazdálkodója volt, ld. DÓKA 1979, 8.

97. BFL, IV.1009.c. Buda város Telekhivatalának iratai, Teleklevelek jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll), Tabán, 20. kötet, p. 110. No. 659: Fassions-Tag 1851. február 1., bejegyzés: 1851. március. A *Budapesti Czím és Lakjegyzék*, 10 (1898), Szarvas tér 1.-nél megjegyezték, hogy a háztulajdonos, özvegy Martinovics Borbála Szentendrén lakik. Ott egyébként a Martinovics-ház is ismert: Rákóczi Ferenc u. 5., ld. VOIT 1958, 100—101; HORLER Miklós: *Szentendre* (Magyar Műemlékek), Budapest, 1960, 138—140. kép.

98. BFL, XV.17.a.302, Buda szabad királyi főváros Szépitő és Építő Bizottmányának tervei, Nr. 173 (= BMT 173); színes reprodukciója: C. dr. HARRACH Erzsébet: „A tabáni fapavilon”, *Élet és Tudomány*, 42: 41 (1987), 1310.

99. [Szerző nélkül], „A királyi palota új része”, *Vasárnapi Ujság*, 45: 2 (1898), 21—22, fényképpel; GOMBOS Zoltán: *Budavári kertek*, Budapest, 1969, 136—147.

100. FOERK Ernő: „A régi Buda és Pest polgári lakóházai, I”, in: *A Budapesti Magyar Kir. Állami Felső Építő Ipariskola 1915 évi szünidei felvételei*, 4, Budapest, [1915]: 5.: „A 49-ik lapon adott részletek egyedüli díszét képezik a Szarvas tér 1. számú, már szintén lebontásra ítélt háznak.”

101. Vö.: WARGA László: „A Tabán rendezése”, *Technika*, 15: 1 (1934. január), 4—9; WARGA László: „A Tabán újjáépítése”, *Városkultúra*, 7: 1 (1934), 2—6. A pályázat előtörténetét ismerteti: HARRER Ferenc: „A Tabántól a Fürdővárosig”, *A Pesti Városháza*, 2: 7—8 (1934. 07. 15.), 13—14; a nyertes pályatervek: e.a. (ELEK Artúr): „Milyen lesz az új Tabán? A szabályozási tervek bemutató kiállítása”, *A Pesti Városháza*, 2: 1 (1934. 01. 15.), 3.

102. [Szerző nélkül], „Lelkesítő feladatnak vallja a festői Tabán-völgy újjáépítését Vágó József a genfi népszövetségi palota tervezője”, *A Pesti Városháza*, 2: 2 (1934. 02. 15.), 8—10; VÁGÓ József: *Az újjáépülő Tabán*, Budapest, 1934, 3. tábla; VÁGÓ József: *Budapest művészi újjáépítése. Vágó József elgondolása szerint*, Budapest, 1936, 5. tábla. Vö.: LAMBRICHS, Anne: *Vágó József (Az Építészet Mesterei)*, Budapest, 2005, 178—181.

103. (e.a.) (ELEK Artúr): „Búcsúorok a Tabán fejfájára”, *A Pesti Városháza*, 2: 5 (1934. 05. 15.), 5—6; [szerző nélkül]: „A halálraitélt Fehérsastéri iskola”, *A Pesti Városháza*, 2: 11 (1934. 11. 15.), 7; ELEK Artúr: „Tabán-álom”, *A Pesti Városháza*, 2: 12 (1934. 12. 15.), 16—17; TAMÁS Ernő: „Két nevezetes épület áll még Tabán megmaradt részén”, *Pesti Hírlap*, 57: 91 (1935. 04. 21.), 44.

104. ELEK 1935: „A halálraitélt Szarvas-ház”, *A Pesti Városháza*, 3: 1 (1935. 01. 15.), 10.

105. NITSCH 1941.

106. PÁNCZEL Lajos: „Két ház a Tabán peremén”, *Képes Magyarország*, 4: 1 (1958), 17—18: 18.

107. Az 1:50-es felmérési lapok és az 1:100-as tervek, valamint az iratok összekeveredve: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár, ltsz.: 01490 és 01491.

108. „Budapest, I. Szebeny Antal tér 1. sz. épület romos részének helyreállítási terve, rajz: Kéki, 1953. november 2.” Csak az íves sarokrészt földszinti és emeleti alaprajza 1:100-as léptékben, műemléki hozzájárulás 1953. XII. 11., több példányban az előbbi csomagokban.

109. ZÁDOR Mihály: „Beszámoló a Fővárosi Műemlék Felügyelőség 1961. évben végzett munkáiról”, *Műemlékvédelem*, 6 (1962), 193—205, 197 és 200, 10. kép; PEREHAZY Károly, „DERCSÉNYI Dezső — GÓLYA József — ENTZ Géza: Magyar Műemlékvédelem 1959—1960. Könyvismertetés”, *Művészettörténeti Értesítő*, 14 (1965), 168—170: 169.

110. Az idézetek forrása: [szerző nélkül], „Új üzletek. Új színpaltok”, *Kirakat*, 6: 11 (1962), 3.

111. „Szerk.”, *Műemlékvédelem*, 11 (1967), 145.

RÖVIDÍTÉSEK

- BEVILAQUA 1931A BEVILAQUA BORSODY Béla: *A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270—1872. Az Ipartársulat és az ipartestület története 1873—1930*, Budapest, 1931, I—II.
- BEVILAQUA 1931B BEVILAQUA BORSODY Béla: *A magyar serfőzés története*, Budapest, 1931, I—II.
- BFL Budapest Főváros Levéltára
- Bp. Top., I, 1955 HORLER Miklós et al.: *Budapest műemlékei, I.* (Magyarország műemléki topográfiája, 4), Budapest, 1955.
- BTM Budapesti Történeti Múzeum
- DÓKA 1979 DÓKA Klára: „Szentendre társadalma az összeírások tükrében (1808—1848)”, *Studia Comitatensia*, 8 (1979), 5—15.
- ELEK 1935 ELEK Artúr: „A halálraitélt Szarvas-ház”, *A Pesti Városháza*, 3: 1 (1935. 01. 15.), 10.
- FSZEK Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- ILLYEFALVI 1944 Dr. ILLYEFALVI Lajos — Dr. PALLÓS Jenő: *Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai 1686—1848*, Budapest, [1944].
- IVÁNYI—GÁRDONYI 1927 IVÁNYI Béla — GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*, Budapest, 1927.
- IGNJATOVIĆ 1973 IGNJATOVIĆ, Jakov: *Szerb rapszódia. Visszaemlékezések*. Válogatta és fordította: CSUKA Zoltán, Budapest, 1973.
- KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
- MNM, TKCs Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képesarnok
- MOL Magyar Országos Levéltár
- NITSCH 1941 NITSCH, Mathes: „Der Hirsch im Schild”, *Pester Lloyd*, 88: 62 (1941. 03. 15.), 6.
- OSzKK Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
- PEREHÁZY 1984 PEREHÁZY Károly: „A Szarvas ház”, *Várkerület*, 1984: 2, 10—11.
- SCHMALL 1899 SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest Székes Főváros történetéhez*, Budapest, 1899.
- SCHOEN 1930 SCHOEN Arnold: *A budai Szent Anna templom*, Budapest, 1930.
- SZTRÓKAY 1928 SZTRÓKAY Kálmán: „Régi tabáni házak”, *Új Idők*, 34: II/48 (1928. 11. 25.), 647—648.
- TBM *Tanulmányok Budapest Múltjából*
- VOIT 1958 VOIT Pál: „Szentendre”, in: *Pest megye műemlékei*, II. (Magyarország műemléki topográfiája, 5), Budapest, 1958.

DAS SOG. HAUS ZUM GOLDENEN HIRSCH

ZUSAMMENFASSUNG

Das sog. Haus zum goldenen Hirsch (ungarisch: [Arany] Szarvas-ház) ist eines der wenigen erhaltenen alten Häuser in der ehemaligen Vorstadt "Tabán" von Buda. Das einstöckige, ausgedehnte Gebäude liegt heute in der Nähe der Erzsébet Brücke, an der Ecke der verkehrsreichen Attilastraße und des stillen Abhangs zum Burgtor "Ferdinand".

Die Tabán war einst das Wohnviertel der sog. Raizen, d. h. der meist griechisch-orthodoxen und serbisch-sprachigen Kleinbürger. Der Hauptplatz der Vorstadt mit der gr.-orth. Kirche befand sich annähernd an Stelle des Königin-Elisabeth-Denkmal. Der größte Teil der Straßen und Häuser des Viertels wurde zwischen dem ausgehenden 19. Jhs. und den Nachkriegsjahren in mehreren großen Etappen abgerissen. Die Abhänge des Burgberges blieben aber noch im 18. Jh. unbebaut, weil sie als "Fortifications- oder Glacis-Gründe" unter Kriegsverwaltung standen. Erst Kaiser Josef II. ordnete im Jahre 1784 an, aus dem untersten Rand des Burgbergabhangs rund herum eine Reihe von Grundstücken (sog. Hausspatien) auszumessen. Die Bestandnehmer dieser "Glacis-Grundstücke" konnten sie nur ab 1819 in Besitz nehmen, davor war für sie nur möglich auf diesen Grundstücken gegen Auszahlung des jährlichen Grundzins Häuser zu erbauen, die sich allerdings in ihrem Eigentum befanden. Der Kaiser wollte vor allem den Beamten der von ihm in die Burg umgesiedelten Regierungsämter eine Möglichkeit für Niederlassung geben, aber die Glacis-Grundstücke der gar nicht vornehmen Vorstadt lieber von den wohlhabenen einheimischen Bürgern gekauft. So auch die leere Stelle des heutigen Hauses zum goldenen Hirsch, die im Frühjahr 1790 von Johann Osztoics in Besitz genommen wurde. Mit seiner zweiten Ehe hat er 1793 auch das links gelegene Nachbargrundstück bzw. Haus an sich genommen, wo danach die neue Familie gelebt hat.

Osztoics (Ostojić) stammte aus einer Tabáner Kürschner-Dynastie: sein Großvater wohnte ab 1714 in diesem Viertel. Der Großvater, wie auch sein Vater, er selbst und sein Bruder waren alle Kürschner. Aber was die deutschsprachige Stadtverwaltung als Kürschner bezeichnete, war in der Wirklichkeit eine Art Weißgerberei, durch die mit einer speziellen Technologie osmanisch-balkanischer Ursprung aus Schaf- und Ziegelleder sehr feine Lederarten, sog. Saffianleder und Korduan erzeugt worden waren. Dieses Handwerk hieß serbisch "tabak", lateinisch "tabacarius" und ungarisch "tobak" (woraus in der Schriftsprache des Viertels "Tobakh / Towag" geworden ist.) Diese Beschäftigung war so verbreitet in dem Viertel, dass auch der Name der Vorstadt "Tabán" aus diesem Wort hergeleitet wird. Neben seinem ursprünglichen Handwerk hat Johann Osztoics (zuerst mit seinem Bruder zusammen, danach getrennt bzw. mit anderen Geschäftspartnern) groß angelegte Branntweinbrennerei und Weinbau getrieben, viele Weingärten und andere Güter gekauft und gehörte zu den größten Steuerzahlern der Vorstadt.

Auf dem neu ausgemessenen großen Eckgrundstück ließ er zwischen 1790 und 1796 in mehreren Bauphasen ein Geschäftshaus erbauen: einen gewaltigen tonnengewölbten Tiefkeller (etwa 25 m lang und 6 m breit) für seinen Wein- und Branntweinvorrat; ein einstöckiges Haus an der Ecke, in dessen Erdgeschoss sich ein Wirtshaus befand (nach der damaligen offiziellen Bezeichnung war es ein Bierschrank von einem Coffeesieder gepächet und in Betrieb gehalten; nach unseren heutigen Begriffen sei es lieber eine Gaststätte mit warmer Küche aber ohne Übernachtungsmöglichkeiten). Zwei Jahre später wurde das Eckhaus mit einem "Toback-Gewölbe" (wie es damals genannt war) erweitert. Es bedeutete hier nicht einfach einen Geschäftsraum, sondern einen ausgedehnten dreigeschossigen Warenlager entweder mit Trockenboden oder mit mehreren, stufenartig verschobenen Decken, wo man die Lederwaren durch Aufzugsrollen bewegen ließ.

Johann Osztoics ist aber schon 1797 gestorben und seine vier überlebenden Kinder konnten den von ihrem Vater erbauten Wirtschaftskomplex nicht weiterführen. Das Geschäftshaus hat eine der Töchter geerbt, und einige Jahre später verkauft. Der nächste Eigentümer ließ das Erdgeschoss des "Toback-Gewölbes" provisorisch auf drei normale Geschäftsräume aufteilen und Handwerkern vermieten, aber nach wenigen Jahren verkaufte auch er das Haus.

In der großen Brandkatastrophe des Viertels im Jahre 1810 ist das Haus ganz ausgebrannt. Der damals

neue Eigentümer, Ferenc Sághy (1767—1839) war der Leiter der Universitätsdruckerei und eine bedeutende aber heute beinahe völlig vergessene Persönlichkeit des Geisteslebens im damaligen Ungarn. Er ließ das Haus 1811 wieder aufbauen und erweitern. Als Ergebnis dieser Arbeiten sind die heutige Anlage und das Aussehen des Gebäudes entstanden: der einheitliche, einstöckige und einen Hof umschließende geschlossene Block mit der Toreinfahrt aus der heutigen Attilastraße und das Relief des goldenen Hirsches darüber. Die Gaststätte im Erdgeschoss der Ecke blieb unverändert, im Erdgeschoss des Flügels Attilastraße wurden drei—vier Geschäfte ausgebildet, sonst wurden im ganzen Haus Wohnungen von verschiedener Qualität eingelegt: drei große Wohnungen (d. h. Wohnungen mit drei größeren Zimmern auf die Straße und weiteren Räumlichkeiten) im ersten Stock und sechs Kleinwohnungen (d. h. die mit ein- oder zwei kleineren Zimmern und gemeinsamer Küche). Der Eigenthümer und seine Familie hat niemals hier gewohnt, sie hatten nämlich eine Amtswohnung mit fünf Zimmern oben in der Burg, die hiesigen Geschäfte und Wohnungen wurden vermietet. Dank den Mietern der Großwohnungen wurde das Haus in der ersten Hälfte des 19. Jhs. ein Brennpunkt des serbischen Gesellschaftslebens geworden: es lebten hier Sima Ignjatoviç und Jovan Paaiç, und vor allem bei Ignjatoviç verkehrte die slavische Intelligenz von beiden Hauptstädten Pest—Buda wie auch vom Ausland.

Das Haus wurde im zweiten Weltkrieg schwer beschädigt, es folgten 1953 und dann zwischen 1959 und 1961 die Wiederherstellungen. Im Jahre 1996 wurden die Fassaden renoviert, was nur beschränkte und äussere bauarchäologische Untersuchungen ermöglichte. Die nötige durchgreifende Sanierung des Gebäudes lässt sich noch auf sich warten.

BASICS BEATRIX
BATTHYÁNY LAJOS ÚJABBAN ELŐKERÜLT
ÁBRÁZOLÁSAI

Pulszky Ferenc (1814—1897), aki az 1840-es években a *Pesti Hírlap* és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* cikkírója volt, majd 1848-ban pénzügyi államtitkár Kossuth mellett *Életem és korom* című, 1880 és 1882 között négy kötetben megjelent visszaemlékezésében a következőképpen írja le Batthyány Lajos külsejét (sajátságos módon éppen Josip Jella*?*i horvát bánnal összehasonlítva): „Batthyány is kopasz volt, de magas homloka, éles tekintete, hegyes, görbült orra s szép szőke szakálla a saskeselűyre emlékeztetett, vonásaiban látszott a szenvedély és határozottság. Senki sem pillanthatta meg anélkül, hogy eszébe ne jusson: Ez nevezetes ember!”

Batthyány Lajos portréiról két, a lehetőségekhez képest teljesnek tűnő összefoglaló írás is született az elmúlt két évtizedben¹ s ezek alapján jól áttekinthető volt, milyen ábrázolástípusokon belül, miféle művek készültek. A művek legkorábbi csoportja egy-

Friedrich Lieder: Batthyány Lajos, 1839, MNM TKCs

általán nem a fentebb leírt nevezetes ember bemutatására törekedett, sokkal inkább egy magyar nemes mindennapi életének megörökítői. A hétköznapi és a „nevezetes ember” típusai váltakoznak a későbbiekben is, egyre inkább az utóbbi kerül azonban előtérbe. Előljáróban említést érdemel, hogy Batthyány Lajost gyermekként ábrázoló akvarellt is ismerünk, pontosabban annak magángyűjteményben őrzött másolatát: ezen anyjával és nővérével látható. A legkorábbi képmások közül a Magyarországon Lieder Frigyesként ismert Johann Gottlieb Friedrich Lieder potsdami születésű festő műve a legérdekesebb.² Talán a párizsi tanulmányok, s mestere, David hatása érezhető ezen a mellképen: a széken ülő, kihajtott galléros fehér inget viselő gróf vállán a későbbi képeken is megjelenő bársonybé-